

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Кахлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина

Торонто · 2022

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

представляють науково-популярне видання:

КАХЛІ З ФІГУРАМИ ВОЇНІВ ІВАНА МАЗЕПИ З РОЗКОПОК БАТУРИНА

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Упорядник і відповідальний редактор Володимир Мезенцев

Фотографії Антона Конопацького, Володимира Мезенцева

Комп'ютерна графіка та малюнки Сергія Дмитрієнка, Юрія Ситого

Консультанти і рецензенти: д-р Олексій Сокирко (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), д-р Лариса Виногородська (Інститут археології НАНУ, Київ)

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редакторка Софія Сосняк
Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Це видання здійснено коштом Фондації «Будучність»
та Дослідного інституту «Україніка» у Торонто.

© Володимир Мезенцев, 2022
© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2022

На передній обкладинці фото фрагментів полив'яних пічних кахлів з зображеннями європейського офіцера-найманця та козака на коні з війська гетьмана Івана Мазепи, знайдених археологами у Батурині. Світлини В. Мезенцева, комп'ютерний дизайн обкладинки С. Дмитрієнка.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2022

TRIDENT Associates Printing
Українська Друкарня ТРИЗУБ

tel. 905-469-3553 • cell 416-856-2147
1-800-216-9136
tridentprinting@hotmail.com

ПРОДОВЖЕННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ БАТУРИНА ПІД ЧАС ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ 2022 р.

У 1995-2021 рр. українські й канадські археологи та історики проводили щоліта розкопки у м. Батурині Чернігівської обл. Через агресію Росії в Україну цього року польові дослідження міста було скасовано. Однак учасники проєкту історико-археологічного вивчення Батурина козацької доби у Канадському інституті українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні та його відділі м. Торонто в Канаді, а також у Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка м. Чернігова в Україні продовжили досліди старожитностей міста та публікацію статей і запропонованого науково-популярного буклету в умовах війни на основі багатих матеріалів розкопок там попередніх років. Значна частина накопичених археологічних джерел ще не була осмислена й введена до наукового обігу.

Ця праця розгляне і проілюструє знайдені археологами у різні роки в Батурині численні фрагментовані пічні кахлі з репрезентаціями воїнів гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.). Чимало їхніх фото, промальовок, комп'ютерно-графічних реконструкцій, описів та інтерпретацій сюжетів і декору тут надруковано уперше (іл. 6, 8, 9, 12, 13, 15-17, 19, 22).

Від 2001 р. поспіль КІУС та Дослідний інститут «Україніка» у Торонто спонсорують Батуринський проєкт. У 2021-22 рр. Вічний фонд д-р Богдана Стефана Запутовича і д-р Марії Грицайко-Запутович при КІУС та Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при відділі цього інституту в Торонто підтримали проєкт щедрими грантами. Щиро дякуємо директорці КІУС проф. Наталії Ханенко-Фрізен, директору названого Центру проф. Франку Сисину та президенту Дослідного інституту «Україніка», виконавчому директору Ліги Українців Канади мгр Оресту Стецеву за багаторічне фінансування історико-археологічного і архітектурно-мистецького вивчення Батурина й поширення наших буклетів.

Батуринський проєкт адмініструється Центром українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Торонтському відділі КІУС (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). Колишній директор КІУС, провідний історик гетьманської держави проф. Зенон Когут заснував цей проєкт і керував ним у 2001-15 рр. Він лишається його авторитетним ака-

Іл. 1. Бл. п. Володимира та Роман Васишини (Філадельфія), щедрі меценати Батуринського проєкту.

демичним дорадником, співавтором наших буклетів та статей про нові історико-археологічні студії столиці Гетьманщини. Науковий працівник Торонтського відділу КІУС д-р Володимир Мезенцев брав участь у розкопках Батурина як співкерівник археологічної експедиції у 2001-13 рр. Він є виконавчим директором Батуринського проєкту в Канаді та координатором співпраці канадських і українських дослідників міста. Головою Батуринської археологічної експедиції є науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині археолог Юрій Ситий (Чернігів).

Кожного року Фонд Катедр Українознавства у Нью-Йорку підтримує досліди Батурина субсидіями. Чернігівська обласна державна адміністрація у 2005-21 рр. та Чернігівський обласний історичний музей ім. Василя Тарновського в 2013-21 рр. щорічно надавали гранти на розкопки міста.

З глибоким сумом згадаємо найщедрішого мецената вивчення батуринської старовини, художника й скульптора Романа Васишина з м. Філадельфії у США, який відійшов у вічність цього року. Він та його дружина, поетеса Володимира Васишин, з 2010 р. великодушно жертвували на цей проєкт до кінця свого життя (іл. 1). Вічна їм пам'ять!

У 2021-22 рр. дослідження Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова Борис Михайлець), Ліга Українців Канади – відділ у Торонто (голова Микола Литвин), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Галина Винник), торонтський відділ Ліги Українок Канади (голова Г. Винник), Кредитова

спілка «Будучність» (персональна подяка головній управительці Оксані Процюк-Чиж), Українська кредитова спілка (персональна подяка головному управителю Тарасу Підзамецькому), Фундація «Прометей» (голова Марія Шкамбара), «Benefaction Foundation» у Торонто і «Zoгу, Inc.» (Грінвіч, Коннектикут у США).

З пошаною оприлюднимо імена добродіїв у Канаді та Америці, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2021-22 рр. Це є вельмишановні д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Оленка й д-р Славка Негрич, Мирон та Олена Дилинські, мгр Анна Троян, д-р Ернест Еващук, Роман і Дарія Пількови, Орест і Тетяна Джулинські, Володимир і Христина Кудрики, Євгенія й Каріна Мельничук, Михайло Вавришин, проф. Віктор Палис, Михайло Гуцман, Тамара Ботюк (Торонто), д-р Юрій та Оріся Лисики (Ошава, Онтаріо), Стефан Пісоцький (Каледон-Іст, Онтаріо), Марта Олійник (Монреаль), бл. п. Ральф Роу (Грінвіч, Коннектикут), Майкл-Стівен Гумницький (Мерфрісборо, Тенессі), д-р Марія Грицеляк (Парк-Рідж, Іллінойс) та Ігор Масюк (Шарлотт, Норт-Кароліна, жертва у світлу пам'ять митця-мецената Романа Василичина). Дослідники Батурина щиросердно дякують названим українським громадським організаціям, кредитівкам, фундаціям і високоповажним добродійцям за їхню щедру підтримку цього проєкту вже 22 роки, особливо під час війни в Україні. Персонально відзначимо д-р Юрія Іванчишина з Торонто за його щедрий дар на продовження Батуринського проєкту в 2022-23 рр.

Цього року учасники проєкту втратили дорогого колегу, працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робертс Торонтського університету, Василя Сидоренка, який передчасно залишив цей світ. Довгі роки він надавав цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації в дослідженнях Батурина, готував численні ілюстрації для наших публікацій та доповідей. Пам'ятаймо вагомий внесок Василя у розбудову батуринських студій! Тепер його присвяту продовжує директорка того Центру д-р Ксеня Кебузинська. Красно дякуємо їй за фахову допомогу В. Мезенцеву в розшуках рідкісних і старих видань, інтернетних матеріалів та бібліографічні консультації.

Глибока подяка належить голові редакційної колегії *Гомону України/Ukrainian Echo* д-р Олегу Романишину, редакторці тижневика Оксані Соколик, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнеру Михайлу Гуцману за публікацію об'ємних і багатоілюстрованих статей про дослідження Батурина українською та англійською мовами у цій поважній газеті понад

20 років, а також одинадцяти буклетів у її видавництві. Д-р О. Романишин та мгр О. Стеців авторитетно підтримують Батуринський проєкт у громаді, допомагають його фінансуванню, зразково організують і рекламують публічні лекції В. Мезенцева про останні археологічні відкриття у гетьманській столиці в Торонто та оприлюднюють наші буклети й статті на цю тему на вебсайтах Ліги Українців Канади і Дослідного інституту «Україніка».¹

Запропонований буклет є одинадцятим випуском у серії подібних щорічних публікацій авторів про результати історико-археологічного вивчення ранньомодерного Батурина в 2010-22 рр. У попередніх випусках розглянуті розкопки залишків палацу І. Мазепи, реконструкції його архітектури і декору, фортифікація міста, геральдичні емблеми, культура й побут козацької верхівки, художні ремесла, економічні та мистецькі зв'язки гетьманської столиці з Заходом.² Щиро дякуємо Фундації «Будучність» (голова ради директорів Роман Медик) та Дослідному Інституту «Україніка» і його президенту О. Стецеву за покриття коштів видання п'яти останніх брошур тої серії у 2018-22 рр.

Ці гарно видані науково-популярні багатоілюстровані історико-археологічні й архітектурно-мистецькі праці авторів про столицю козацької держави рекомендуються широкому колу читачів і вченим, усім шанувальникам української старовини. Останні шість буклетів 2017-22 рр. можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонто за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email: luc@lucorg.com). Десять брошур 2012-22 рр. розповсюджує Видавництво КІУС в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; <https://www.ciuspress.com/product-category/archaeology/?v=3e8d115eb4b3>; <https://www.ciuspress.com/?v=3e8d115eb4b3>).

* * *

Висловлюємо подяки дирекції Національного музею у Кракові в Польщі за дозвіл В. Мезенцеву оглянути й зфотографувати багату фондову колекцію пічних кахлів Малопольщі XV-XVIII ст. та науковій співробітниці музею д-р Божені Костюх і д-р Катаржині Москаль (Музей історії м. Кракова) за цінні консультації про ці експонати в 2014-15 рр. (іл. 24, 25). Також дякуємо фірмі «Regts – Delft Tiles» у Нідерландах за люб'язний дозвіл надрукувати у нашому буклеті світліни голландських керамічних облицювальних плиток XVII-XVIII ст. із малюнками військових з її вебсайтів (іл. 27).

Іл. 2. Працівниці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та о. Роман Кривко, настоятель Покровської церкви ПЦУ в Батурині, відзначили річницю розорення Мазепиної столиці 13 листопада 2022 р.

У 2021-22 рр. дослідження В. Мезенцева про герби гетьманів, вбрання, обладунків і озброєння козаків та європейських найманців у війську І. Мазепи консультували авторитетний фахівець з геральдики і сфрагістики ранньомодерної України й Речі Посполитої д-р Олег Однороженко (Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України (НАНУ) в Києві); визнаний спеціаліст з військової справи козацької держави, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка д-р Олексій Сокирко; учасниця розкопок у Батурині та провідна дослідниця українських пічних кахлів, старша наукова співробітниця Інституту археології НАНУ д-р Лариса Виноградська; знавець історії та культури козацької доби й старого Батурина історик Сергій Павленко (Чернігів); відомий мазеполог, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ д-р Ольга Ковалевська; видатний російський історик Гетьманщини, директорка Центру з вивчення історії України історичного факультету Петербурзького університету проф. Тетяна Таїрова-Яковлева та дослідниця топографії Батурина XVII-XVIII ст., вчена секретарка Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» д-р Наталія Саенко. Щиро дякуємо колегам за співпрацю, слушні поради та ап-

робацію першого варіанту нашого буклету.

Т. Таїрова-Яковлева мужньо публічно засудила війну Росії проти України і виїхала з РФ до Європи.³ Там вона продовжує історичні дослідження діяльності І. Мазепи та наступного гетьмана на еміграції Пилипа Орлика (1709-42 рр.) у контактах з авторами й працівниками батуринського заповідника.

Дотепер Батурин щасливо unikнув російської окупації, бомбардувань і руйнувань. Там збереглися усі музеї старожитностей та експонати заповідника «Гетьманська столиця», реконструйовані цитадель, палаци гетьманів і церкви XVII-XIX ст. (іл. 3).

2021 р. музеї та пам'ятки зодчества Батурина оглянуло 147,313 туристів з України і Заходу, з якими провели 8,387 екскурсій. Музей археології міста відвідало 20,516 осіб, з них учнівської молоді – 6,282. Після звільнення Чернігівщини від окупантів у квітні 2022 р. батуринський заповідник скоро відновив діяльність. У воєнний час, від травня до грудня цього року його установи відвідало 11,490 туристів, серед яких було 2,372 школярів і студентів. З ними провели 743 екскурсій. Лекції та екскурсії онлайн по музеях й історико-культурних об'єктах заповідника прослухало 1,696 осіб.

Усі чоловіки-науковці того закладу захищають Батьківщину в лавах ЗСУ. Працівниці батуринського

Іл. 3. Цитадель батуринської фортеці з гетьманською резиденцією XVII ст., реконструйовані 2008 р. на основі археологічних досліджень. Аерофото з архіву Національного заповідника «Гетьманська столиця».

заповідника всебічно допомагають українському війську та шпиталям. В умовах війни вони також проводять екскурсії відвідувачам, аудіо і відео тури по Батурину, виставки, лекції та міжнародні наукові зустрічі онлайн, розвивають контакти з українськими музеями Америки, готують нові статті (іл. 2). Протягом 2022 р. науковці цієї установи опублікували 146 історичних і публіцистичних статей, головню про діяльність заповідника «Гетьманська столиця», видатних гетьманів та Батуринську трагедію 1708 р., у пресі України, Польщі, Франції, Канади, США, Естонії та Словенії.⁴

Генеральна директорка д-р Наталія Реброва, Н. Саєнко, завідувачка відділом археології Каріна Солдатова, співробітниця заповідника Оксана Ломко і Тетяна Кербут багато років співпрацюють з членами Батуринської археологічної експедиції, надають наукові консультації, пересилають потрібні матеріали та інформації з Батурина, поширюють в Україні наші канадські публікації.

Тож, попри військові дії на сході й півдні України, українські й канадські вчені та музейниці продовжують дослідження і популяризацію історії та культури столиці козацької держави та публікації академічних і науково-популярних статей та буклету цього року. Після перемоги ЗСУ й звільнення південно-східних

українських земель від ворожої окупації плануємо скоро відновити щолітні планомірні розкопки у Батурині.

Визнанням досягнень археологічного вивчення гетьманської столиці є представлення огляду цієї теми Ю. Ситого та д-р Людмили Мироненко у прес-тижевому виданні *Археологія України за роки Незалежності* (Київ: Інститут археології НАН України, 2022), с. 409-414. Названу збірку нарисів про найцікавіші здобутки археологів у самостійній Україні опубліковано у воєнний час за підтримки Німецького археологічного інституту в Берліні (Deutsches Archäologisches Institut, DAI).

ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ БАТУРИН

Коротко нагадаємо, що 1669 р. Батурин призначили столицею козацької держави, Лівобережного Гетьманату. Місто досягло zenіту економічного, демографічного і культурного розвитку за 22-річне правління можновладного й освіченого І. Мазепи. Тоді Батурин став одним з великих і багатих міст України, яке суперничало з найстаршими й найзначнішими центрами Гетьманщини – Києвом і Черніговом (іл. 3-5). Столиця

країни козаків та її гетьман-князь І. Мазепа були знані у Центральній і Західній Європі.⁵

У раніших буклетах автори розглянули барокову архітектуру й розкішні керамічні прикраси Мазеপিного замиського палацу, ошатні кахлі з гербами гетьмана та П. Орлика і кахляні печі резиденції останнього у Батурині.⁶ Там також детально описано тотальне розорення міста російським військом у 1708 р. в ході придушення царем Петром I повстання І. Мазепа за звільнення Центральної України від панування Москви.⁷ За вірність гетьману і збройний спротив царське військо захопило, пограбувало й дотла спалило місто, знищило залогоу та усіх цивільних мешканців, загалом 11-14 тис. батуринців.⁸

Покарана Мазепина столиця лежала у згарищах і пустці півстоліття. Гетьман Кирило Розумовський (1750-64 рр.) відбудував та заселив спустошений Батурин і повернув йому статус столиці козацької держави. Однак після її скасування Російською імперією 1764 р. та особливо після смерті останнього гетьмана у 1803 р. місто поступово занепало і перетворилось на селище в період бездержавності України.

У незалежній Україні Батурин відродився як місто і став головним центром збереження, вивчення та популяризації історико-культурної спадщини столиці козацької держави і гетьманської слави (іл. 3). Тисячі туристів зрілого й молодого віку відвідують музеї старожитностей, знамениті гетьманські палаци та скульптурні монументи батуринського заповідника, навіть у тяжкий воєнний час.

Іл. 4. Гетьман Іван Самойлович. Художниця Наталя Павлусенко (Стокгольм), 2022 р. Зібрання заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині. Портрет публікується за дозволом авторки і заповідника.

Іл. 5. План-схема фортеці з цитаделлю, посадів та замиських маєтків Батурина до зруйнування 1708 р. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2020 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЧНИХ КАХЛІВ МАЗЕПИНОЇ СТОЛИЦІ

Конструкції ogrівальних печей (груб), облицьованих полив'яними і теракотовими (без покриття емаллю) кахлями, та технологію виготовлення глазурованої кераміки в Україну перенесли з Центральної Європи, переважно з Польщі й Литви, у XIV-XV ст.⁹ Кахляні печі стали звичайними пристроями для опалення та декору інтер'єрів житлових будинків України Нового часу. У XVII-XVIII ст. українські керамісти асимілювали взірці Заходу й Сходу та виробили свій національний бароковий стиль орнаменталізації кахлів. Тоді кахлярство найбільше розвинулось на Чернігівщині, насамперед у Чернігові та Батурині.¹⁰ В останньому місцеве виробництво пічних кахлів розпочалось з 1670-80-х рр. і особливо процвітало за І. Мазепи до погрому його столиці 1708 р.

За 25 років розкопок Батурина у його Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця» зібрано одну з найзначніших в Україні колекцій ранньомодерної архітектурно-декоративної кераміки. На 2017 р. вона налічувала понад 8,500 цілих і фрагментів пічних кахлів XVII-XVIII ст. За орнаментами та сюжетними зображеннями Ю. Ситий виділив 353 типи цих виробів.¹¹

Кохлі Батурина XVII-XVIII ст. досліджували Ю. Ситий, Л. Виноградська, В. Мезенцев, багатолітня учасниця розкопок міста Л. Мироненко (Інститут археології НАНУ), д-р Ірина Штанкіна (Чернігівський обласний історичний музей) та мистецтвознавиця д-р Агнія Колупаєва (Інститут народознавства НАНУ).¹² Оцінки зображень на кахлях консультанта і рецензента цього буклету О. Сокирка наведені в ході їхнього аналізу.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст., завдяки сприянню І. Мазепи, виробництво пічних кахлів стало провідною галуззю ремесла і керамічного мистецтва Батурина. Технічний і художній рівень кахлів там наближався до якісної архітектурної майоліки Києва і Чернігова того часу.¹³ Батуринські кахлі з репрезентаціями воїнів вважаються довершеними зразками кахлярства Мазепиної доби та цінними джерелами для вивчення вбрання, кінського спорядження, озброєння і складу війська гетьманської столиці¹⁴ (іл. 6, 8, 9, 13-17, 19-22).

Ю. Ситий та Л. Мироненко гадають, що на запрошення І. Мазепи досвідчені кахлярі Києва виготовили вишукані полив'яні кахлі та інші керамічні оздоби

його мурованого палацу на південній околиці Батурина Гончарівка перед 1700 р.¹⁵ (іл. 5). Однак під час багатолітніх розкопок залишків цього палацу кахлів з фігурами вояків не знайшли. Їх виявили тільки в процесі археологічних досліджень решток гетьманської резиденції на цитаделі, старшинських, заможних козацьких чи міщанських хат на теренах колишніх фортеці та прилеглого південного посаду, дерев'яного флігеля для слуг Мазепиної садиби на Гончарівці, гончарних горнів за її укріпленнями та у кам'яниці генерального судді Василя Кочубея кінця XVII ст. на західній околиці міста (іл. 3, 5). Знахідки кахлів з воїном (тип 45 за типологією Ю. Ситого, іл. 13) у гончарних горнах Батурина надійно засвідчує їхнє місцеве виробництво. Це дає підставу В. Мезенцеву приписати знайдені антропоморфні кахлі місцевим батуринським майстрам. Принаймні, на кахлях Києва і Чернігова Мазепиної доби такі рельєфи західних офіцерів і жовнірів нам невідомі.

У працях вищеназваних археологів й мистецтвознавців розглянуті далеко не усі відомі натеper кахлі з людськими зображеннями останньої третини XVII – початку XVIII ст., що зберігаються в експозиції та фондах Музею археології Батурина. На жаль, деякі фото і малюнки таких артефактів, знайдених під час розкопок, не описані у звітах і не представлені в альбомах ілюстрацій Батуринської археологічної експедиції та дотепер не опубліковані (іл. 12, 19, 22). Антропоморфні кахлі гетьманської столиці взагалі відсутні в узагальнюючих виданнях по мистецтву і культурі України Нового часу та навіть у спеціальній монографії А. Колупаєвої про українські кахлі XIV-XX ст.

В нашому буклеті детально опишемо і проаналізуємо найбільш збережені, інформативні та репрезентативні фрагменти кахлів з рельєфами піших і кінних військовиків з розкопок Мазепиної столиці 1995-2013 рр. та проілюструємо їхніми кольоровими знімками, промальовками й комп'ютерно-графічними реконструкціями (іл. 6, 8, 9, 12-17, 19-22). Тут надруковано і розглянуто уперше три фото В. Мезенцева знайдених уламків (іл. 12, 19, 22). На основі світлин останнього та фотографа Антона Конопацького (Київ) історик і художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), який багато років працює для Батуринського археологічного проєкту, підготував нові, більш точні та професійні промальовки контурів рельєфів більшості кахлів і гіпотетичні чорно-білі й кольорові реконструкції трьох цілих найважливіших екземплярів технікою комп'ютерної графіки (іл. 6, 8, 9, 12, 13, 15-17,

19, 22). У цій праці, в світлі останніх студій одягу, взуття та військової справи Гетьманщини, оцінені й переглянуті деякі розбіжні та непереконливі визначення людських образів на кахлях Мазепиної столиці попередніх дослідників.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОФІЦЕР-НАЙМАНЕЦЬ З МЕЧЕМ (ТИП 65)

2001 р. під час розкопок залишків житла заможного козацького старшини, можливо, полковника, сучасника І. Мазепи (споруда № 8) на фортеці поблизу Воскресенської церкви 1803 р. у розвалі кахляної печі знайшли прямокутну лицьову кахлю (15 x 23.5 см).¹⁶ Хату зруйнували 1708 р. Кахлю цього типу (65 за типологією Ю. Ситого) також виявили в ході розкопок решток флігеля для прислуги чи гостей маєтку І. Мазепи на Гончарівці. Обидві майже цілі кахлі виставлено в Музеї археології Батурина (іл. 6). Вони розписані зеленою, жовтою, брунатною і темно-коричневою поливою. На ширшому зразку зліва збереглась частина рамки з хвилястим орнаментом.

На обох однотипних кахлях високим рельєфом зображено стилізовану фігуру пішого воїна у профіль. Він вбраний у мундир, підперезаний поясом. Від коміра до пояса мундир густо прикрашено рельєфними горизонтальними вузькими смугами, мабуть, галунами. На правій кахлі обабіч галунів позначено ряди малих круглих гудзиків. На обох кахлях поверх рельєфних «галунів» темно-коричневою глазур'ю недбало нанесені широкі мазки, які, згодом, передають горизонтальні нашивки чи петлиці на торсі спереду мундира.

Його поли на spodі оздоблено рядом рельєфних трикутників, що вкриті темно-брунатною поливою у вигляді гаптування чи нашивок. Візерунок з менших трикутників зображено під поясом. На обох кахлях ліві рукави мундира від плеча майже до ліктя прикрашені поздовжніми рельєфними лініями (іл. 6). Це нагадує французьку моду кінця XVII ст. прикріплення на плечах військових мундирів пишних пучків чи бахроми з кольорових стрічок, як попередників пізніших офіцерських еполетів.¹⁷ Див. такі стрічки на плечах мундирів французького короля Людовика XIV на його портреті у Версальському палаці та піших офіцерів у профіль на малюнках на голландських керамічних облицювальних плитках XVII-XVIII ст. (іл. 7, 27).

Як виглядає, чоловік вбраний у широкі штани.

Однак його ноги на рівні колін обрізано нижнім краєм кахлі. На обличчі стилізовано рельєфно позначено очі, ніс і бороду. На правій кахлі зберігся рельєф довгого вуса, закрученого кінцем догори. Довге волосся чи перука спадає на спину. На голову одягнуто крилатий капелюх зі стрічкою навколо тулії. На лівій кахлі позаду криси капелюха уціліла вертикальна смуга, що могла зображати звисаючий кінець пера. За правим плечем вояка показано рельєф вигнутого лука.

Його права рука зігнута у лікті й покладена долонею на талію. Кисть передано узагальнено. Лівою рукою, де деталізовані рельєфні фаланги пальців, воїн стискає держак короткого оголеного меча з перехрестям, кулястим навершям і лезом, звернутим догори, мов би у позі салютування. Зліва біля його стегна причеплена коротка шабля з перехрестиною й вигнутим руків'ям. На лівій кахлі позаду фігури зберігся рельєф її вигнутого кінця у піхвах.

Ця клинкова зброя на кахлях показана закороткою, вірогідно, в умовній манері. Подібно на голландських облицювальних плитках XVII-XVIII ст. із малюнками військовиків нерідко їхні шпаги та списи є умовно вкороченими (іл. 27). Також на реалістичних гравюрах Західної Європи XVI-XVIII ст. піхотинці та кавалеристи іноді озброєні мечами чи широкими палашами¹⁸ (іл. 26). Західні мистецькі аналогії розглянемо нижче.

Л. Мироненко справедливо твердить, що, з огляду на капелюх з пером на зразок мушкетерського, обладунок і озброєння мечем, на обох кахлях зображено офіцера-найманця у західному одязі XVII ст. Цей сюжет запозичено з європейського мистецтва.¹⁹ Так само Л. Виногородська вважає, що там представлено офіцера-найманця з довгим волоссям, вбраного у європейський військовий каптан з галунами XVII ст., широкі штани та капелюх з пером. Цей мотив, найімовірніше, скопіювали із західних взірців чи виготовили кахлю з використанням імпортової матриці. Такий образ на кахлях Батурина є унікальним серед керамічних виробів Середньої Наддніпрянщини і Лівобережжя.²⁰ О. Сокирко також гадає, що на тих кахлях зображено офіцера у західному однострої.²¹

В. Мезенцев погоджується, що там передано образ європейського офіцера, правдоподібно, з найманих піхотних полків чи артилерійської обслуги І. Мазепи. Місцеві кахлярі могли створити його на основі натурних спостережень за такими у Батурині. Відомо, що у гетьманському війську служили офіцери, члени генералітету та рядові жовніри з Заходу. Наприклад,

Іл. 6. Полив'яні пічні кахлі з фігурою європейського офіцера-найманця Мазепиного часу (тип 65).

Фото А. Конопацького, графічні промальовки рельєфів С. Дмитрієнка 2022 р.

Усі кахлі з розкопок Батурина зберігаються в Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця».

експерт з артилерійської справи, саксонський офіцер Фрідріх фон Кенігсек був генеральним гарматним осавулом Гетьманщини, який героїчно загинув в обороні Мазепиної столиці від московської навали у 1708 р.²² До охочепіхотного корпусу сердюків та кінних полків компанійців, окрім українців, переважно з Правобережжя і Запоріжжя, приймали багатьох поляків, литовців, волохів (румун чи молдован) та південних слов'ян.²³ Ці підрозділи головно охороняли гетьманські резиденції у Батурині як гвардія і почесна варта володаря козацької держави. За О. Сокиркою, такі вільнонаймані формування з участю іноземців українські гетьмани створили і особисто очолювали на кшталт угорських гайдуцьких і турецьких яничарських приватних придворних хоругв князів і магнатів Речі Посполитої та гвардій європейських монархів XVII-XVIII ст.²⁴ Чужоземні найманці широко використовувались в арміях багатьох країн тогочасної Європи.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. рядові охотницьких підрозділів «німецького строю» на Гетьманщині в основному були українцями й поляками. Але офіцери й підофіцери призначались з професійних західноєвропейських військових, переважно німців.²⁵

Краніологічні дослідження черепів з ексгумованих археологами поховань цвинтарів Батурина XVII-XVIII ст. показали, що серед домінуючої корінної української людності були вихідці з Польщі, Литви, Лівонії (то-

гочасної Латвії у складі Шведської імперії), Білорусі й тюркських народів степової України чи Криму. Виявлено черепи змішаних етнічних типів, що свідчить про асиміляцію чужинців українцями.²⁶

В. Мезенцев також допускає, що батуринські майстри вищеописаних кахлів могли взоруватися на західних мистецьких творах, зокрема на довершених малюнках офіцерів і солдат інфантерії на голландських облицювальних плитках чи їхніх європейських імітаціях XVII – початку XVIII ст. Фото аналогічних зразків виробів Нідерландів представлено у нашому буклеті (іл. 27). Джерела наслідування і прототипи для кахлярів Мазепиної столиці розглянемо після опису знайдених там кахлів.

Врахуємо, що кахляр передав західний реалістичний мальований образ у традиційній техніці рельєфу на кераміці та розпису різнобарвною поливою. Він його адаптував, стилізував й переробив у самотній народній, дещо умовній, наївній манері форми тіла, вбрання і зброю та, можливо, довільно українізував: додав європейському воїну шаблю і лук з козацького арсеналу. Нагадаємо, що на обох кахлях спереду на мундирі, поверх рельєфних «галунів», намальовані темно-коричневою глазур'ю широкі смуги. Вони виглядають як горизонтальні нашивки чи петлиці, котрі часто опоряджували жупани й кунтуші – типовий верхній плечовий одяг у ранньомодерній Україні та Речі Посполитій²⁷ (іл. 18).

Зважаючи на положення меча офіцера у лівій руці, гадаємо, що батуринський різьбяр дерев'яної форми нехтував ефектом дзеркального відображення рельєфу глиняної кахлі при її відтисненні. Цю тенденцію спостерігаємо на усіх рельєфних антропоморфних кахлях Мазепиної столиці (іл. 6, 8, 13, 16, 19, 20).

На відміну від названих дослідників, тільки І. Штанкіна, на підставі зображення мундира, капелюха та зачіски військового на цих кахлях, вважає його офіцером російської армії у перуці «з перев'язаною бантом косою» кінця XVII – початку XVIII ст. Вона вказує на розміщення у Батурині загону московського війська, що охороняв гетьмана.²⁸

Однак з її поглядом не можна погодитись. Якщо І. Штанкіна вбачає у постаті на кахлях офіцера частин російської армії, реформованих царем Петром I з 1699 р., то проти цього свідчить відтворена промальовкою на обох кахлях борода воїна (іл. 6). Вона у тих вестернізованих регулярних формуваннях царем не дозволялась. Інші дослідники кахлів не виявили там коси з бантом на зачісці/перуці. Мода чоловікам носити косу поширилась у Європі значно пізніше Мазепиного часу, з 1740-х рр.²⁹

Дійсно, у 1669-1708 рр. в Батурині та інших значних містах Гетьманщини задля її військового контролю царський уряд насадив залоги з московських стрільців.³⁰ Їхні полки лишались нереформованою частиною збройних сил царя Петра. Рядові та старшини московських стрільців носили традиційні однострої допетрівської доби: довгі по кісточки каптани, високі ковпакоподібні шапки, часто з хутряною опушкою, народного стилю і шоломи. Наприкінці XVII ст. їхні каптани мали високі стоячі коміри. Узимку вони одягали кожухи й валянки. Московські стрільці були консервативно озброєні застарілими на той час гнотовими рушницями-пищальми, шаблями, великими бердишами, кистенями, а не мечами й луками.³¹ Жодний з атрибутів їхнього вбрання і озброєння не фігурує на описаних кахлях. Також офіцери московських стрільців та реформованих регулярних російських формувань «німецького» строю армії Петра I не носили на плечах бахроми/пучків з кольорових стрічок, прототипів еполетів, за французькою модою офіцерських мундирів кінця XVII ст.³² Вище вказувалось на рельєфні смуги на рукаві нижче плеча мундира воїна на обох кахлях та на малюнки стрічок еполетів на мундирах у Франції й Голландії того часу (іл. 6, 7, 27). Усе це протирічить його ідентифікації як російського офіцера.

Іл. 7. Французький король Людовик XIV в мундирі з еполетами. Портрет з Версальського палацу (Вікіпедія).

ЗАХІДНИЙ ОФІЦЕР-НАЙМАНЕЦЬ ЗІ ШПАГОЮ (ТИП 114)

У 2003 р. під час реставрації кам'яниці генерального судді В. Кочубея у Батурині Ю. Ситий виявив там розвал кахляної печі, яку спорудили біля 1700 р. Кахлі там вкриті рідкісною і дорогою бірюзовою поливою та прикрашені чепурними рельєфними рослинними орнаментами. Серед них знайшли одну кахлю з антропоморфним мотивом, яка розміщувалась у центрі переднього фасаду груби. Остання була реконструйована у натурі й експонується в Будинку-музеї В. Кочубея заповідника «Гетьманська столиця» (іл. 11).

Антропоморфна фрагментована лицьова кахля (тип 114) була відреставрована (іл. 8). Вона має вузьку прямокутну форму, шириною 13.5 см і висотою 25.6 см. Більша частина фігури на кахлі добре збереглась, лише втрачено її верхній край з головою людини, лівими плечем і рукою. Висота цілої кахлі могла бути 27 см. Зображення має високий рельєф до 1-1.5 см та

Іл. 8. Глазурована керамічна кахля з рельєфом західного офіцера-найманця (тип 114) з печі кам'яниці генерального судді В. Кочубея у Батурині, біля 1700 р. Знімок А. Конопацького, промальовка й гіпотетична графічна реконструкція цілої кахлі С. Дмитрієнка 2022 р.

покриття монохромною бірюзовою глазур'ю.³³ Форма і розміри цієї кахлі близькі до двох розглянутих вище зразків з профілем офіцера-найманця (тип 65, іл. 6). Але, на відміну від них, кахля з Кочубеєвої оселі позбавлена рамки.

На ній в анфас показано озброєного воїна у статичній позі в бароковому західноєвропейському одязі й взутті кінця XVII – початку XVIII ст. Він вбраний у довгий, нижче колін, приталений двобортний військовий мундир з розширеними полами, панчохи, що гладко облягають його литки, черевики на високих підборах з довгими язиками та, мабуть, з пряжками. Подібний рельєф ніг чоловіка у панчохах до колін і черевиках на високих підборах за тогочасною європейською модою є на фрагменті іншої кахлі з Мазепиної столиці (іл. 12).

Пояс воюка на кахлі з дому В. Кочубея міг бути з тканини (кушак), пов'язаний зі складками. Від коміра

до пояса на мундирі є два ряди густо поставлених невеликих круглих гудзиків. Назовні від них торс оздоблено тонкими рельєфними вертикальними хвилястими лініями, згодом, галунів чи гаптування з малими гудзиками по краях. Можливо, це були окантовки суцільної фігурної декоративної аплікації спереду мундира на торсі. Два горизонтальні паралельні ряди товстіших звивистих рельєфних «галунів» чи гаптування прикрашають мундир нижче пояса. Порівняємо їх з двома горизонтальними рядами зубчастого орнаменту нижче пояса мундира офіцера-найманця на кахлях типу 65 (іл. 6, 8).

Права рука військовика зігнута у лікті й покладена долонею на руків'я шпаги чи рапіри з напівсферичною гардою. Прямий кінець довгої шпаги в округлих піхвах висувається нижче мундира біля лівої ноги. На правій кисті, що накрила держак шпаги, деталізовано фаланги чотирьох зігнутих пальців та великий

Іл. 9. Ціла кахля з образом західного офіцера-найманця, вкрита бірюзовою поливою, та теракотовий виріб без емалі. Гіпотетичні реконструкції технікою комп'ютерної графіки С. Дмитрієнка 2022 р.

палець. На плечі й потовщеному рукаві вище ліктя правої руки зображено дрібні рясні рельєфні завитки. Їх можна прийняти за стилізовані кучері довгої пишної перуки, що спадала на плечі й спину чоловіка за європейською модою на зламі XVII-XVIII ст.³⁴

На жаль, голова з перукою і капелюхом та ліве плече з рукою на кахлі не збереглися. Від тої руки вціліли тільки рельєфи чотирьох довгих тонких пальців, без великого, покладені на талію вище пояса. Імовірно, чоловік зігнув ліву руку в лікті й взявся долонею під бік.

С. Дмитрієнко гадає, що долоня накрила рукояті пістолі, яку він вбачає засунутою за пояс і притуленою стволом до лівої поли мундира поруч зі зламом кахлі. Художник уявно відтворив контурними лініями втрачені частини фігури з головою воїна, перукою, трикутним капелюхом рубежу XVII-XVIII ст. та впертою у бік лівою рукою. Він також підготував гіпотетичні кольорові реконструкції цієї цілої кахлі методом комп'ютерної графіки (іл. 8, 9).

В ході відбудови кахляної печі Кочубеєвої палати у центрі її чільного фасаду реставратори довільно створили панно з шести рельєфних плиток з цілою постаттю західноєвропейського кавалера у крилатому капелюсі з пір'ям та шпагою XVII ст. Лівою рукою він тримає коня за повіддя. Коня і панораму європейського міста з мурованими фортифікаціями, будинками та двома вершниками на цьому панно додано без відповідних оригінальних зображень на знайдених кахлях (іл. 11).

На автентичній кахлі під черевиками чоловіка та поруч його правої ноги є незвичайні аморфні мілкорельєфні плями з дрібними гребінчастими виступами зверху. Мабуть, вони умовно передають рослинність на землі. Відмінно, на інших батуринських кахлях фігури людей і коней доповнені соковитими рельєфними квітковими мотивами (іл. 12, 13, 16, 19, 22).

Незважаючи на деяку стилізацію і лубочність, рельєф вояка на описаній кахлі з груби кам'яниці В. Кочубея є найбільш реалістичним, детальним та інформативним у порівнянні з іншими відомими натепер антропоморфними сюжетами на таких виробих Мазепиної столиці. Там вірніше й точніше передані форми тіла, фасон і декор барокового військового костюма й взуття та європейська зброя, шпага

з характерним ефесом кінця XVII – початку XVIII ст.

Її положення на правому боці, на відміну від прийнятого прикріплення клинкової зброї зліва, вказує на дзеркально перевернуте зображення воїна на кахлі. Відзначена схожість фігур піших офіцерів, оздоблення їхніх західних мундирів на розглянутих вище кахлях типів 65 і 114, габаритів та форм цих артефактів до-

Іл. 10. Шпаги з напівсферичними ґардами «іспанська чаша» XVII-XVIII ст. Світлини з Інтернету.

Іл. 11. Передній фасад відтвореної кахляної печі з панно у Будинку-музеї В. Кочубея заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині. Фото А. Конопацького.

зволяє припустити, що їх виготовили ті самі кахлярі Батурина (порівняй іл. 6, 8).

Попередні дослідники по-різному інтерпретували вбрання, взуття, зброю та етнічну приналежність (українську чи чужоземну) особи, репрезентованої на кахлі з печі Кочубеєвої резиденції. Л. Мироненко та І. Штанкіна твердять, що там представлено козацького старшину в багато прикрашеному кунтуші, високих чоботях з вигнутою шаблею на боці.³⁵ Як гадає остання, джерелами наслідування для батуринських майстрів служили живописні старшинські портрети та козацькі печатки.³⁶ Л. Виногородська вважає зображеного на цій кахлі російським офіцером в однострої часів Петра I.³⁷ Ю. Ситий бачить там «лицаря зі зброєю, в камзолі та чоботях».³⁸ На переконливу думку О. Сокирка, на описаній кахлі показано пана, вбраного за бароковою голландською або французькою

військовою модою. Першовзірцем для кахляра Батурина могла бути західноєвропейська гравюра.³⁹

2005 р. В. Мезенцев уперше розглянув антропоморфну кахлю з груби господи В. Кочубея у спеціальній статті. Він порівняв її з іншими рельєфами військових на кахлях з розкопок Мазепиної столиці й зробив висновок, що на ній зображено західноєвропейського шляхтича чи офіцера кінця XVII – початку XVIII ст.⁴⁰

У цій праці, на основі детального опису рельєфу на кахлі та її нової точнішої промальовки С. Дмитрієнком, В. Мезенцев розвиває і доповнює свою первинну версію (іл. 8, 9). Там фронтально представлено пішого європейського офіцера зі шпагою у піхвах, вірогідно, найманця, подібно до такого на кахлях типу 65. Схожість образів воїнів на цих кахлях та їхніх розмірів і форм визнає також Л. Мироненко.

Висновок В. Мезенцева ґрунтується на наступних аргументах, котрі суперечать наведеним іншим трактовкам зображення на кахлі з оселі генерального судді.

Козаки та їхні старшини, навіть полковники і гетьмани, звичайно користувались шаблями як особистою статусною зброєю, а не шпагами й рапірами, популярними у Західній і Центральній Європі. За описом рельєфу на цій кахлі та на її ретельній промальовці С. Дмитрієнком, офіцер явно озброєний довгою шпагою чи рапірою. Під його правою долонею виразно окреслено рельєфну круглу, очевидно, півсферичну, чашовидну, масивну гарду для захисту кисті й пальців фехтувальника (іл. 8).

Реставратори груби у Кочубеєвих покоях та цієї кахлі у натурі відповідно відтворили на ній ефес і прямий клинок шпаги в округлих піхвах (іл. 11). Гарда шпаги чашовидної форми виникла в Іспанії XVI ст. і розповсюдилась по Європі у XVII-XVIII ст. (іл. 10). За походженням, вона називалась «іспанська чаша» («spanish cup hilt/guard» англійською мовою).⁴¹ Спортивні шпаги і рапіри дотепер мають подібні напівсферичні суцільнометалеві гарди. Вони не характерні для польських, угорських, татарських і турецьких шабел, котрі типово вживали козаки та їхня верхівка у XVII – середині XVIII ст. На тогочасних шаблях руку на держак захищало, як правило, пласке перехрестя, іноді з бічною дужкою чи ланцюжком між

ним і наверхшам.⁴² Див., наприклад, рельєф руків'я шаблі з такою хрещатою гардою на боці офіцера на кахлях типу 65 (іл. 6).

С. Дмитрієнко слушно зауважив, що двобортний мундир з двома рядами гудзиків, зображений на кахлі типу 114, ймовірно, належав якійсь європейській армії рубежу XVII-XVIII ст. Як згадувалось вище, О. Сокирко вбачає там голландський або французький однострій. Важливо, що мундири («німецьке плаття») реформованих частин російської армії царя Петра I та шведського війська за короля Карла XII були одnobортними з одним рядом гудзиків. Так само, зазвичай, в один ряд нашивали гудзики чи гаплики на козацьких жупанах, свитках, кармазинах і польських шляхетських кунтушах та іншому верхньому одязі ранньомодерної України і Речі Посполитої⁴³ (іл. 18).

Нагадаємо, що у містах Гетьманщини розміщувались гарнізони не з реформованих царем Петром російських полків, а з московських стрільців. Останні достовірно служили у Батурині в 1669-1708 рр. Однак вище відзначались відмінності їхніх довгополих одnobортних каптанів та озброєння допетрівської доби від багатодекорованих коротших європейських мундирів, меча і шпаги офіцерів-найманців, переданих на кахлях типів 65 і 114.

Виявлені на кахлі з кам'яниці В. Кочубея рельєфи черевиків з язиками, пряжками і високими підборами були модним взуттям чоловіків, зокрема військових, шляхтичів та аристократів, у Західній Європі XVII-XVIII ст.⁴⁴ (іл. 12, 27). Як відомо з археологічних знахідок, козаки й міщани ранньомодерної Центральної України звичайно носили широкі шкіряні чоботи східного типу з внутрішніми чи зовнішніми невисокими підборами, або без них⁴⁵ (наприклад, іл. 16, 17, 20, 22).

Тож, на думку В. Мезенцева, батуринські кахлярі створили вищезрозглянуті образи на основі реального вигляду піших європейських офіцерів-найманців Мазешиного війська, їхніх примітних портретних рис, зачісок, борід, вусів, одностроїв, взуття й озброєння, або вони наслідували такі сюжети мистецтва Заходу, найімовірніше, на гравюрах чи малюнках на керамічних облицювальних плитках Голландії XVII – початку XVIII ст. (наприклад, іл. 27). Рельєф воїна та його покриття бірюзовою поливою на кахлі печі дому В. Кочубея (тип 114) є унікальним серед таких виробів козацької держави і визначним зразком декоративної майоліки Батурина доби його найвищого піднесення до 1708 р.

АНАЛОГІЧНІ КАХЛІ З ЧЕРКАС

Аналогіями батуринським кахлям з пішими європейськими офіцерами-найманцями є добірка теракотових і глазурованих пічних кахлів другої половини XVII ст., знайдених у м. Черкасах в 1999 р. та 2004 р. Там збереглись рельєфні стилізовані зображення трьох піших рядових західноєвропейських барокових мушкетерів, вишикуваних в ряд. Вони озброєні мушкетами, шаблями і мечем чи палашем у піхвах на поясах, вбрані у капелюхи з широкими полями, довгі камзоли, підперезані поясами, широкі штани до колін та, правдоподібно, панчохи на литках. Воїни взуті у короткі чоботи й черевики з гострими носами на високих підборах. Верхи штанів чи поли камзолів оздоблені, мабуть, гаптуванням. Голови передано схематично, умовно з ледь поміченими очима, гострими носами, підборіддями й волоссям, укладеним назад. Дослідник цих артефактів вважає, що кахлярі Черкас наслідували образи мушкетерів з голландських книжкових ілюстрацій та зображень козаків з мушкетами на печатках гетьманів і Війська Запорізького XVII ст.

Над фігурами мушкетерів на кахлях є пояснюючий кириличний напис «жольдаки», що означає жовніри, котрих гетьмани наймали за платню.⁴⁶ Ці кахлі, знайдені у Черкасах, засвідчують участь західноєвропейських піших мушкетерів-найманців у жолдацьких підрозділах гетьманів від другої половини XVII ст.

За О. Сокирком, вони існували в Гетьманщині від 1669 р. до 1765 р., скасування царатом гетьманського правління в Україні. Це були вільнонаймані піхотні формування, окремі від сердюків і компанійців, які утримувались гетьманами з державної скарбниці. Вони головню охороняли їхні резиденції, генеральні військові канцелярії, скарбниці, судові та інші державні установи в столицях козацької держави. Жолдацькі роти були найбільш численними, укомплектованими й модернізованими як гетьманська гвардія та церемоніальне військо за каденцій І. Мазепи і К. Розумовського. До них набирали селян та козаків, що мешкали на околицях Батурина та у Конотопській сотні, а також європейських офіцерів і жовнірів.⁴⁷ За документами 1729 р. й 1757 р., ротами жолдаків командували капітани-німці.⁴⁸

За 33 км на схід від Батурина досі існує с. Жолдаки Конотопського р-ну Сумської обл. 1721 р. його заснували одноіменні охоронці гетьмана Івана Скоропадського (1708-22 рр.), які відтоді там селились і належали до Батуринської волості.⁴⁹ Дослідниця іс-

торичної топографії Батурина та околиць Н. Саєнко вважає, що 1727 р. це село приписали до маєностей гетьманського двору в с. Обмачів під Батурином. Прізвище Жолдак поширене у Батурині.⁵⁰ Мабуть, дотепер там мешкають нащадки почесної гетьманської варті. На жаль, археологи не виявили у Батурині кахлів зі зображеннями і тлумачними назвами цього роду збройних сил гетьманів.

ЧОЛОВІК У ЗАХІДНОМУ ВБРАННІ

2006 р. в ході розкопок на території цитаделі Батурина XVII ст., біля західного, напільного, валу, знайшли малий уламок пічної теракотової кахлі з рельєфом людських ніг.⁵¹ Ю. Ситий відносить цю знахідку до Мазепиною періоду. В публікаціях інших дослідників Батурина вона не представлена. Тут її опис, аналіз, фото і промальовка С. Дмитрієнка надруковані уперше (іл. 12).

Ця теракотова кахля недбало замазана шаром вапна. Такі деталі обличкування ogrівальних печей були дешевші за кахлі, вкриті поливою. Коли стіни кахляних печей бруднилися сажею, їх часто білили крейдою.⁵²

На фрагменті простежуються рельєфи нижніх частин ніг чоловіка, вбраного у широкі штани типу бриджів, що спускаються нижче колін, зі складками. За В. Мезенцевим, його гомілки обтягнуті панчохами, які прикрашені поздовжніми вертикальними рельєфними лініями від стопів до колін. Тонкі подвійні горизонтальні рельєфні лінії зверху панчів могли передавати функціональні й декоративні підв'язки, котрі їх закріплювали під колінами. Вціліла стопа правої ноги, яка поставлена у профіль, вірогідно, взута у черевик з високим підбором. Зліва від правої ноги є велика рельєфна квітка з пелюстками, що показує рослинність на землі, де стоїть людина.

На фрагменті відсутні мілітарні атрибути. На жаль, його малий розмір не дозволяє надійно визначити цивільний чи військовий стан зображеного там чоловіка і відношення цього артефакту до групи кахлів з вояками Мазепиною столиці. Однак В. Мезенцев твердить, що його одяг і взуття репрезентують європейську барокову моду у вигляді, дещо стилізованому й переданому місцевою технікою рельєфу на кераміці (іл. 12). Штани-бриджі нижче колін («breeches» англійською мовою), панчохи на литках з підв'язками та елегантні черевики на високих підборах належать до цивільного й військового чоловічих костюмів шлях-

Іл. 12. Фрагмент теракотової побіленої кахлі доби І. Мазепи з рельєфом ніг чоловіка у європейському бароковому вбранні й черевиках, знайдений на цитаделі. Знімок В. Мезенцева, графічна промальовка С. Дмитрієнка 2022 р.

тичів і міщан Західної та Центральної Європи XVII-XVIII ст.⁵³

З писемних джерел відомо, що, крім іноземних найманців, у гетьманській столиці перебували європейські дипломати, військові інженери, як фортифікатор і богослов Адам Зернікау з Пруссії, німецькі лікарі та італійські майстри при дворі І. Мазепи.⁵⁴ У своїх дописах царським властям про нелояльність І. Мазепи В. Кочубей згадував, що гетьман утримував польських слуг і посильних та капелу музик з Польщі.⁵⁵ Чи не зобразили батуринські керамісти якогось цивільного європейця на розглянутій кахлі? Знайдена на цитаделі, вона могла оздоблювати грубу будинків двору гетьмана чи його охоронців, покоєвих і прислуги, серед яких були західні службовці, військовики та гості.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАНЦІРНИЙ КАВАЛЕРИСТ (ТИП 45)

У Батурині знайдено кілька цікавих кахлів Мазепиної доби з композиціями кінних воїнів (іл. 13-17, 19-22). Під час розкопок залишків гетьманської резиденції на цитаделі у 2001 р. та 2006 р. виявили фрагменти теракотових лицьових кахлів (без поливи) з рельєфом вершника (тип 45). Ю. Ситий гадає, що вони прикрашали піч опочивальні гетьмана.⁵⁶ Однотипні кахлі знайшли в ході археологічних досліджень решток хати заможного козацького старшини на південному посаді Батурина. Названі споруди спалили під час погрому Мазепиної столиці у 1708 р. В Музеї археології Батурина зберігаються кахлі цього типу, які виявили у гончарних горнах на околиці Гончарівка, на схилах високого берега р. Сейм.

У тому музеї виставлено два значні уламки правої частини кахлів типу 45 (іл. 13). За Л. Мироненко, ціла кахля мала квадратну форму, розміром 22 x 22 см.⁵⁷ На обох фрагментах є рельєф вояка зі списом, направленим уперед, верхи на коні у профіль. Його торс до пояса, вірогідно, захищає нагрудний панцир з латами на руках (поручама). Нижче пояса показані поли порівняно короткого камзолу зі складками на тканині.

На голові чоловіка крилатий капелюх, оздоблений перами. Спереду поля капелюха відігнуті догори. На обох уламках обличчя передано умовно в профіль: злегка намічено ліве око, гострий ніс, уста й широка борода, що вкриває підборіддя, вилиці та шию. Порівняно коротке волосся вибивається з-під капелюха ззаду.

Ліва витягнута рука, яка стискає ратище списа, відведена назад як для удару зброєю. Зігнутою у лікті правою сідок тримає повіддя коня. Вона повністю збереглась на меншому, лівому, фрагменті. Враховуючи, що воїн тримає спис лівою рукою, зображення на цих кахлях дзеркально перевернуто, як на інших антропоморфних кахлях Батурина (іл. 6, 8, 13, 16, 19, 20).

На більшому, правому, уламку кахлі вціліла майже уся витягнута ліва нога вершника без стопи у вузьких обтислих штаних. Там збереглась задня половина коня з кутовим краєм попони, хвостом та обома кінськими ногами, що крокують. Копита сперлись на плавні горбики рельєфу без показу рослинності. У верхньому правому кутку обох уламків кахлів є стилізований рельєфний профіль квітки з трьома пелюстками, найімовірніше, лілеї.⁵⁸

Ю. Ситий виготовив найповнішу промальовку кахлі цього типу. Він додав до її більшого фрагменту виявлений ним уламок з передньою частиною коня з ногами у русі, але без голови (іл. 14). На жаль, не маємо світлини цієї оригінальної лівої половини кахлі, щоб описати й дослідити її повніше. С. Дмитрієнко підготував гіпотетичні чорно-білу і кольорові комп'ютерно-графічні реконструкції цілої кахлі типу 45 (іл. 15).

На лицьовій площині меншого фрагменту є залишки побілки вапном, як на багатьох теракотових кахлях Мазепиної столиці. На цих та інших теракотових і рідше на глазурованих кахлях Батурина, що розглядаються, рельєфи мають більші чи менші закраїни, наче обвідку фігур. Вони могли утворитись в процесі формування глиняних кахлів у різьблених дерев'яних чи гіпсових матрицях. Ці закраїни вздовж рельєфів

Іл. 13. Уламки теракотових кахлів Мазепиного часу з європейським панцирним кавалеристом XVII ст. (тип 45).
Світлина А. Конопацького, промальовка рельєфу С. Дмитрієнка 2022 р.

людей і коней передані на промальовках теракотових кахлів подвійними контурними лініями (іл. 13, 22).

Серед кахлів Батурина з вершниками на екземплярах типу 45 форми тіла, одяг і доспіхи воїна та кінь зображені найбільш реалістично, виразно й динамічно з порівняно меншою стилізацією і умовністю. Хоча кінь виглядає пропорційно замалим для такого сідока.

Думки дослідників про особу на вищеописаних кахлях та джерела для створення цього сюжету розійшлись. Ю. Ситий справедливо назвав її «європейським вершником» і шляхтичем у крилатому капелюсі з пером на коні та скрізь друкував свою найповнішу промальовку кахлі.⁵⁹ О. Сокирко також визнає західним фасон капелюха з піднятим спереду полем і плюмажем того кавалериста.⁶⁰ Відмінно, Л. Виноградська гадає, що на цих кахлях вибагливо репрезентовано самого гетьмана у панцирі й шапці з пером. Їх виготовили на замовлення І. Мазепи для оформлення груб його резиденції.⁶¹

Проте В. Мезенцев заперечує таке припущення археологині, бо спис не був особистою статусною зброєю гетьманів, як шабля, булава та пірнач. Сідок, озброєний одним списом, більше схожий на європейського рядового кавалериста у кірасі, ніж на офіцера, а тим більш гетьмана. Невідомі описи та оригінальні портрети українських гетьманів до середини XVIII ст., включно з І. Мазепою, де вони вбрані у західноєвропейські костюми з крилатими капелюхами,

прикрашеними плюмажами. На зображальних джерелах козацькі правителі мають одяг, взуття та персональну парадну зброю й регалії влади за традиціями української і річпосполитської вищої еліти раннього модерну. Лише знаємо портрети І. Мазепи та інших гетьманів у бронях, іноді з шоломами, переважно західного зразка, з мантиями, орденськими стрічками і

Іл. 14. Графічна реконструкція цілої кахлі типу 45 Ю. Ситого.

Іл. 15. Ціла теракотова кахля з рельєфом західного панцирного кавалериста (нагорі) та її варіант, прикрашений зеленою поливою (внизу). Гіпотетичні комп'ютерно-графічні реконструкції С. Дмитрієнка 2022 р.

коштовними фібулами, але без крилатих капелюхів. Тільки останній гетьман козацької держави К. Розумовський на портретах другої половини XVIII ст. вбраний виключно за тогочасними європейськими і російськими придворними модами або в мундири фельдмаршала Російської імперії з орденами.⁶²

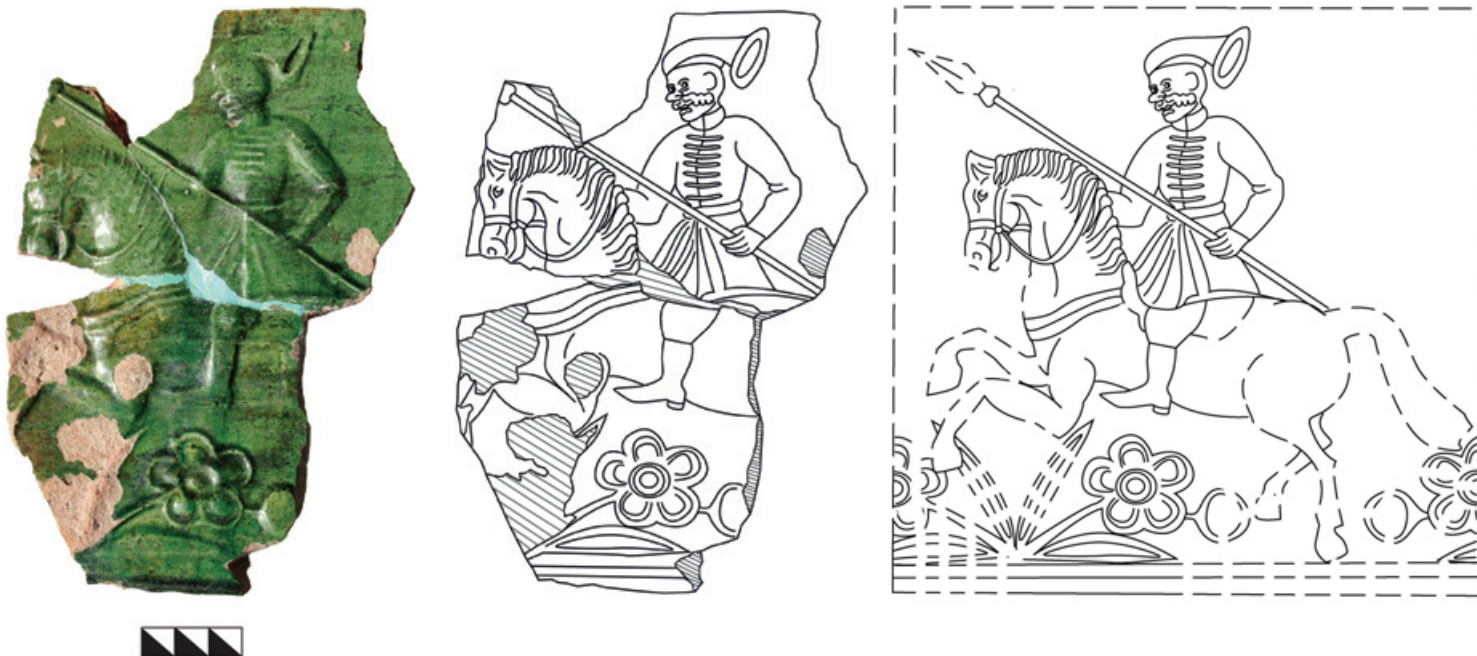
Неприйнятна безпідставна категорична заява Л. Мироненко про те, що «воїн з густою бородою в обладунках зі списом» на кахлях типу 45 є, «без сумніву, російського походження».⁶³ Вона також непереконливо твердить, що одяг вершників на кахлях Батурина повторює моду російського військового костюма другої половини XVII ст., і вбачає там впливи озброєння Росії. За Л. Мироненко, місцеві майстри перенесли в декор кахлів ці атрибути представників російської залози у гетьманській столиці.⁶⁴

Проти її висновків служать наступні аргументи. Вище вже згадувалось розміщення у 1669-1708 рр. в Батурині та інших важливих містах Гетьманщини гарнізонів московських стрільців й описувались їхні відмінні старомосковські однострої і озброєння. Підкреслимо, що вони були пішими мушкетерами, не пересувались на конях, не вживали списів, європейських крилатих капелюхів з плюмажами, коротких камзолів і броней.

Старші московські стрільці, справді, звичайно мали бороди, які цар Петро I наказав голити боярам,

дворянам та військовим реформованих частин армії Росії. Проте у Гетьманщині, як і на Заході, заборони носити бороди не було. Сам І. Мазепа пережив ці петрівські реформи з бородою. Нагадаємо, що Л. Мироненко визнає зображеного на кахлях типу 65 європейським офіцером-найманцем. Хоч, за промальовкою обох цих кахлів С. Дмитрієнком, він також мав бороду (іл. 6).

Іл. 16. Глазурована пічна кахля зі зображенням кінного козака Мазеপিного війська (тип 45-А). Фото А. Конопацького, промальовка рельєфу й гіпотетична графічна реконструкція цілої кахлі С. Дмитрієнка 2022 р.

Створені царем Петром регулярні кавалерійські полки драгунів мали уніформу «французького фасону», але кірас не вживали. Вони були озброєні карабінами, пістолями й палашами, а не списами.⁶⁵ До того ж про залучення російських драгунів до залоги московських стрільців у Батурині до 1708 р. невідомо.

Тому, В. Мезенцев підтримує й розвиває інтерпретацію вершника на кахлях типу 45, яку обстоює Ю. Ситий. За одягом, доспіхом і озброєнням він виглядає як західноєвропейський рядовий важкий кавалерист зі списом, кірасир чи рейтар часів Тридцятирічної війни у Європі (1618-48 рр.). Додамо, що на найповнішій промальовці тої кахлі Ю. Ситим відтворено ліву стопу вояка у взутті з високим підбором (іл. 14). Як вказувалось вище, це була відмінна риса західноєвропейських шляхетських черевиків та ботфортів XVII-XVIII ст. від звичайно пласкостопих чобіт східного типу козаків і міщан Центральної України того часу (іл. 8, 12, 26, 27). О. Сокирко вважає, що на цій кахлі вершник глибоко сидить у сідлі за європейським звичаєм з майже прямими ногами, випустивши стремена на повну довжину. Високі підбори допоміжно фіксують його стопи у стременах.

Панцирний обладунок і спис важкого кавалериста на кахлі не дозволяють віднести його до гетьманських драгунів у «німецькому платті», де козаки служили рядовими. Ці підрозділи мали інше озброєння без кірас і лише пересувались на конях, а бились у строї

як піші мушкетери.⁶⁶

На думку В. Мезенцева, майстри Батурина запозичили зображення на розглянутих кахлях з професійної реалістичної графіки Західної Європи, правдоподібно, з поширених малюнків панцирних кавалеристів з піками на голландських керамічних облицювальних плитках XVII ст. На користь цього є типова орнаментация кутів тих виробів малюнками геральдичних лілей з трьома пелюстками («fleur-de-lis» французькою мовою) (іл. 27). Їхні варіації найбільше зустрічаються на плитках Нідерландів 1620-50-х рр., саме на протязі Тридцятирічної війни.⁶⁷ Можна гадати, що незвичайні профілі стилізованих лілей з трьома пелюстками, які збереглися на верхніх правих кутах обох уламків кахлів з європейським вершником, є адаптованою і спрощеною реплікою того характерного кутового орнаменту мальованих голландських плиток XVII ст. технікою рельєфу на кераміці (порівняй іл. 13, 27). На більшості антропоморфних кахлів Мазепиної столиці звичайні місцеві рельєфні рослинно-квіткові мотиви розташовані у їхніх нижніх частинах і умовно показують рослинність на землі (іл. 8, 12, 16, 22). За Л. Виногородською, це властиво декору кахлів Гетьманщини в цілому.⁶⁸

На гравюрах Нідерландів XVII ст. також є чимало реалістичних витончених зображень кірасирів та рейтарів з піками на баских конях⁶⁹ (іл. 26). Такі гравюри з кінними й пішими солдатами та офіцерами, опублі-

Іл. 17. Ціла кахля з козаком верхи, вкрита зеленою поливою, та теракотова версія. Гіпотетичні реконструкції та комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2022 р.

ковані у популярних військових підручниках, часто копіювали розписувачі голландських керамічних облицювальних плиток того часу.⁷⁰ Коні там, зазвичай, виглядають замалими у порівнянні до розмірів кавалеристів. Подібні зменшені пропорції коней спостерігаємо також на багатьох голландських облицювальних плитках, і це відзначено на описаних кахлях з європейським вершником (порівняй іл. 13, 26, 27). До визначення взірців і прототипів для кахлярів Батурина ще звернемося детальніше нижче.

Тож, серед знайдених кахлів з вершниками Мазепиної столиці на розглянутих екземплярах типу 45 найбільш виразні впливи західного барокового мистецтва і менш помітні риси народної лубочної манери, яка домінувала у декорі рельєфних кахлів Гетьманщини.

КІННИЙ КОЗАК ЗІ СПИСОМ (ТИП 45-А)

В ході розкопок залишків гетьманської резиденції на цитаделі у 2001 р. та 2007 р. виявили фрагменти полив'яних лицьових пічних кахлів з рельєфом козака зі списом верхи на коні.⁷¹ 2006 р. уламки зразків цього типу 45-А знайшли і на фортеці.

Реставрована середня частина такої кахлі, вкрита найбільш поширеною зеленою поливою, експонується в Музеї археології Батурина (іл. 16). На жаль, її бічні

частини втрачені. Ціла кахля цього типу мала квадратну форму й габарити 20 x 20 см. У центрі виробу зберігся чіткий стилізований рельєф вершника, повернутого торсом в анфас, а головою, ногами й конем у профіль. Він вбраний у приталений жупан, кармазин чи кунтуш, підперезаний поясом, з вузькими рукавами, розширеними полами по коліно та, ймовірно, стоячим коміром. Від нього до пояса спереду жупан прикрашено сьомо горизонтальними нашивками чи петлицями. Гудзиків не позначено.

С. Дмитрієнко комп'ютерно-графічним методом промалював обличчя козака з легким поворотом ліворуч, обома очима, масивним носом, довгими товстими вусами, ротом і лівим вухом, без зображення волосся чи оселедця на голові. Плaska шапка витягнутим розширеним кінцем завернута назад і завершена овалом. На нозі одягнуто неширокі шаровари та невисокий гостроносий чобіт з низьким підбором, без острога.

Ліва рука, зігнута у лікті, тримає пальцями ратище списа, наставленого уперед, поверх голови коня. Очевидно, це зображення також дзеркально перевернуто. Права рука зігнута у лікті й заведена за шию коня. Мабуть, вона тримає там повід, тонкий ремінь якого показано спереду шиї коня. На його грудях є два ширші реміні кінської зброї. Частково збереглися передні ноги коня, що скаче. Під ним знаходиться ве-

лика квітка з пелюстками на стеблі з листям, яка умовно росте на землі.

С. Дмитрієнко гадає, що малий фрагмент правої, відламаної, частини цієї кахлі мав рельєф не рослинного орнаменту, а група коня з хвостом. Він підготував гіпотетичні чорно-білу й кольорові реконструкції цілої композиції кахлі типу 45-А технікою комп'ютерної графіки (іл. 16, 17). Передній фасад багатих кахляних печей Гетьманщини складала з полив'яних кахлів, а бічні стіни – з дешевших теракотових, які згодом часто білили вапном.

Усі дослідники цієї кахлі – Ю. Ситий, Л. Виногородська, Л. Мироненко та О. Сокирко – одноставно визнають, що на ній зображено гетьманського козака зі списом на коні, колоритний збірний козацький образ.⁷² В. Мезенцев припускає, що там показано рядового компанійського полку легкої кавалерії. Разом з піхотними сердюцькими полками ці надвірні підрозділи підпорядковувались безпосередньо гетьманам і були головною опорою правління І. Мазепи.⁷³

Л. Виногородська показала, що подібні пічні кахлі з мотивом козака на коні зі списом чи оголеною шаблею у різноманітних композиціях були поширені в Центральній Україні XVII-XVIII ст. (іл. 19-23). Народні майстри переробили цей сюжет у козацькому жанрі на основі зображення вершника-лицаря з піднесеною шаблею у руці на гербі Великого князівства Литовського «Погоня» та іконописного образу св. Георгія на коні, який вражає списом дракона (наприклад, іл. 24, 25). Такі кахлі з кінними козаками найчастіше прикрашали груби в будинках козацької еліти.⁷⁴ За А. Колупаєвою, популярні на Наддніпрянщині й Лівобережжі кахлі з козаками-вершниками зі списками з прапорцями чи шаблями символізували козацьку славу й епоху.⁷⁵

Вищеописані кахлі з рельєфами озброєних кінних козака (тип 45-А) та західноєвропейського кірасира (тип 45) могли облицьовувати печі гетьманського палацу на цитаделі та осель козацьких старшин на фортеці й південному посаді Мазепиної столиці. Однак рельєф гетьманського козака у національному вбранні й взутті виконано у народній лубочній манері на відміну від перенесеного з барокового мистецтва більш реалістичного образу кавалериста у європейському одязі й броні (порівняй іл. 13-17).

Хоч Л. Мироненко також визначає вершника на розглядуваній кахлі як гетьманського козака, вона без обґрунтування твердить, що «козак зі списом вбраний у військовий костюм на кшталт московського».

На кахлі «зображення вершника, схожого на московського, може свідчити про присутність на території Батурина російської залози».⁷⁶ Проте В. Мезенцев заперечує ці твердження наступними доводами.

Цінність тої кахлі Мазепиної столиці полягає у виразному рельєфі там шароварів козака, заправлених у невисокі чоботи (іл. 16). Такі штани турецького походження стали невід'ємним компонентом народного етнографічного костюма чоловіків Центральної і Східної України XVIII-XIX ст. Важливо, що на цій кахлі міститься одне з найраніших аутентичних зображень шароварів в Україні. Вони почали входити до гардеробу козаків та інших чоловіків Гетьманщини з 1670-80-х рр. Перша згадка документів про шаровари козака відноситься до 1720-х рр.⁷⁷ А розглядувана кахля Батурина датується Мазепиним часом, до 1708 р.

Л. Виногородська та Ю. Ситий вказали на «характерну козацьку шапку» на голові вершника на цій кахлі⁷⁸ (іл. 16). О. Сокирко також вважає переданий там спосіб носіння шапки, покладеної пласко на голову, прийнятим у козаків. У теплу пору року українські козаки й польські шляхтичі так пласко клали хутрянні шапки зверху на голову, щоб було менш спекотно.⁷⁹ В. Мезенцев помітив схожі витягнуті форми шапок, завершені овалами, які зображені на головах козаків на рельєфних печатках гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) та Війська Запорізького доби І. Мазепи.⁸⁰

На фото кахлі та її промальовці чобіт козака має невисоку, нижче коліна, халяву, гострий носок та низький підбор, без шпори (іл. 16). Чоботи московських стрільців орієнтального вигляду відрізнялись високими халявами, довгими гострими закрученими догори носками і високими підборами.⁸¹

За В. Мезенцевим та промальовкою кахлі типу 45-А С. Дмитрієнка, козак там вбраний у приталений жупан, кармазин чи кунтуш по коліна з вузькими рукавами та стоячим коміром (іл. 16, 18). Ці види чоловічого верхнього плечового одягу, що застібались на гудзики чи гаплики, носили у Речі Посполитій, і вони поширились до ранньомодерної України з Польщі та Угорщини. У XVII-XVIII ст. їх переважно вживали заможні козаки, старшини, гетьмани, шляхтичі та міщани.⁸²

На відміну від жупанів, кармазинів і кунтушів, довжиною звичайно до колін, каптани московських стрільців традиційно були максимально довгими, до п'ят. Їхні залози у містах Гетьманщини були пішими.

Іл. 18. Кармазиновий кунтуш з нашитими петлицями й гудзиками XVII ст., поширений плечовий одяг шляхтичів і заможних козаків. Знімок з Вікіпедії.

Російські драгуни за царя Петра своїми мундирами, треуголками і високими кавалерійськими ботфортами європейського зразка ще більше відрізнялись від зображених на кахлі жупана, шароварів, невисоких чобіт та пласкої шапки козака.

Єдиною оздобою його жупана чи кунтуша там показані горизонтальні нашивки чи петлиці на грудях (іл. 16). Такі самі рельєфні смуги спереду на торсі вершника частково збереглись на фрагменті кахлі типу 41 з Батурина, яку розглянемо далі (іл. 19, 20).

Подібні кольорові, іноді гаптовані золотом і сріблом, горизонтальні нашивки, петлиці, шнури чи галуни часто прикрашали з передньої сторони різні види верхнього військового і цивільного чоловічого одягу в Речі Посполитій, Угорщині, Молдові, Україні, Московії й Туреччині раннього Нового часу (наприклад, іл. 18). Їх бачимо на оригінальних портретах і реконструктивних малюнках вбрання гетьманів (включно І. Мазепи), полковників та інших козацьких старшин, на гравюрах і мініатюрах польських шляхтичів, державних службовців, офіцерів й жовнірів, угорських вояків, московських царів, бояр, стрільців і пікінерів, а також турецьких султанів, візирів та яничарів XVII-XVIII ст.⁸³ Тоді ця чоловіча мода розповсюдилась по цілій Центрально-Східній Європі, разом з Україною, і в Османській імперії.

Показово, що такі популярні горизонтальні нашивки чи петлиці є на грудях жупанів та кунтушів козаків, озброєних мушкетами й шаблями, які зображені на варіантах герба Війська Запорозького. Такі козаки фігурують на ілюстрації панегірика на поховання гетьмана Петра Сагайдачного (1616-22 рр.), виданого у Києві 1622 р., та на державній військовій печатці, що належала І. Мазепі.⁸⁴ На трьох гравюрах українського гравера Іллі, котрі ілюструють Требник, на-

друкований у Києво-Печерській лаврі 1646 р., також знаходимо ці декоративні деталі на чоловічих сторонах різного верхнього одягу тогочасних українців.⁸⁵ Названі графічні твори передають національний колорит і демонструють, що в Україні козацькі й цивільні стріи опоряджали загальнономодними нашивками чи петлицями на грудях ще за польсько-литовського правління, до встановлення влади Московії над Гетьманщиною.

Аналогічні горизонтальні лінії передано також на торсах стилізованих рельєфних козаків на цілій полив'яній кахлі «Сотник на коні та джура» середини XVII ст. народної самобутньої традиції. Її знайшли 1998 р. під час розкопок решток садиби гетьмана Б. Хмельницького у с. Суботові на Чигиринщині⁸⁶ (іл. 23). Вона є візуальним свідченням про застосування розглядуваних оздоб у козацькому костюмі та відображення цього в керамічному мистецтві у той час, коли впливів російських мод на Правобережжі ще явно не було.

Тож, на підставі викладених вище аргументів, В. Мезенцев підтримує й розвиває уявлення більшості дослідників кахлі типу 45-А про репрезентацію там кінного гетьманського козака, можливо, рядового компанійського полку з типовим українським козацьким вбранням, його декором, взуттям і озброєнням Мазепиної доби. Взагалі, на знайдених дотепер тогочасних антропоморфних кахлях Батурина він ніде не виявляє незаперечних зображень костюмів, прикрас, військового обладунку та озброєння Росії.

Л. Мироненко також відзначає, що на розглядуваній кахлі з козаком «на фактор російського впливу вказує і наявність списа в озброєнні вершника».⁸⁷ Вона пише, що до XVIII ст. така зброя не була поширена у козацькому гетьманському війську. Лише на межі XVII-XVIII ст. під впливом російської військової традиції спис став неодмінним атрибутом озброєння гетьманського війська. Саме у цей час зображення вершників зі списками з'являються в декорі кахлів Батурина.⁸⁸

Ніхто з інших дослідників кахлі не коментував так спис зображеного козака. Нижче В. Мезенцев обґрунтовує свою незгоду з процитованими твердженнями Л. Мироненко.

Дійсно, деякі дослідники війська Б. Хмельницького дійшли до висновку про те, що списи й піки не вживались масово в арсеналі українських козаків у першій половині – середині XVII ст. Вони набули поширення з розвитком у них кінноти в XVIII ст. Проте вчені не згадують впливів на це російської військової справи.⁸⁹

Іл. 19. Фрагменти теракотових кахлів доби І. Мазепи з рельєфом вершника зі списом (тип 41). Світлини А. Конопацького (ліворуч) та В. Мезенцева, промальовки рельєфів С. Дмитрієнка 2022 р.

Визнані історики козацтва та його озброєння, такі як Дмитро Яворницький, Олена Опанович та О. Сокирко стверджують, що загалом списи завжди вживала козацька піхота і особливо кіннота протягом XVII ст.⁹⁰ В останню чверть того століття, коли посилилась козацька легка кавалерія, вона частіше застосовувала списи-рогатини й довші піки. Створені гетьманами у 1660-70-х рр. компанійські полки легкої кінноти озброювались піками.⁹¹

З кінця XVII ст. гетьманські універсали забор'язували козаків з'являтися на військові збори зі списками разом з іншою зброєю, спорядженням і кіннями. Списи виготовляли в Україні, а не завозили з Росії чи інших країн.⁹² Вищеназвані зброєзнавці не пов'язують використання списів у запорізьких і гетьманських козаків з російськими впливами у XVIII ст. чи будь-коли.

Навпаки, у російській армії за царя Петра I списи не були розповсюдженою зброєю. Ними не користувались регулярні полки драгунів та піхоти, за винятком пікінерів. Піхотні офіцери реформованих вестернізованих російських формувань як рангову зброю вживали протазани, не прийняті у козаків.⁹³ Списи не були традиційною зброєю московських стрільців-мушкетерів. У 1716-17 рр. списи взагалі тимчасово зняли з озброєння російської армії.⁹⁴

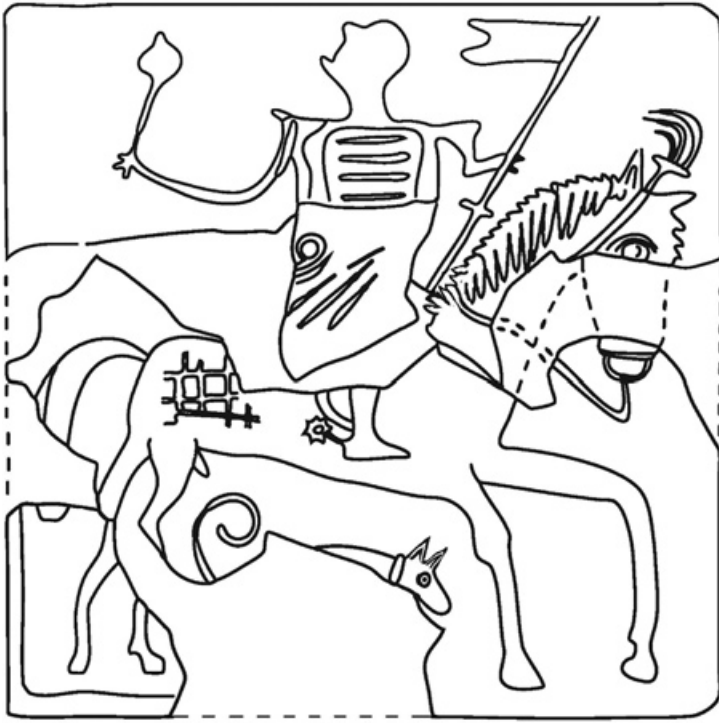
Автор узагальнюючої монографії по кахлях України Нового часу А. Колупаєва відзначила, що ці вироби з рельєфами кінних козаків, озброєних списками з прапорцями, були типові у Гетьманщині й Запоріжжі в другій половині XVII-XVIII ст.⁹⁵ Відомі пічні кахлі з пішими й кінними гетьманськими козаками зі списками з малими прапорами, які надійно датовані серединою – третьою чвертю XVII ст. Так, на вищезгаданій кахлі, виявленій на місці маєтку Б. Хмельницького у Суботові, є рельєфи козака-вершника і пішого джури. Останній вертикально тримає у руці спис з трикутним

прапорцем (іл. 23).

В ході розкопок 2006 р. залишків згодної військової канцелярії середини – третьої чверті XVII ст. на місці резиденції названого гетьмана у м. Чигирині Черкаської обл. знайшли цілу полив'яну кахлю з рельєфом воїна на коні з вертикально поставленим списом з прапорцем чи корогвою в руці. Там рельєфно окреслено листовидний наконечник списа (іл. 23). Цю споруду та гетьманське подвір'я спалили під час розорення Чигирини турками 1678 р. Дослідник датує виготовлення тої кахлі часом Б. Хмельницького чи гетьмана Івана Виговського (1657-59 рр.).⁹⁶ Виражена стилізація, народна лубочна, умовна й спрощена трактовка зображень козаків, коней і звірів на цих кахлях Суботова та Чигирини вирізняють їх від вищерозглянутих пізніших, більш реалістичних і досконалих, рельєфів піших та кінних воїнів на кахлях Батурина Мазепиної доби (порівняй іл. 6, 8, 12, 13, 16, 23).

Обидві кахлі середини XVII ст. виставлені у Музеї Богдана Хмельницького в Чигирині та експонувались в Українському музеї Нью-Йорку на виставці «Україна-Швеція» у 2010 р.⁹⁷ (іл. 23). Всупереч версії Л. Мироненко, вони показують використання кінними й пішими козаками списів і відображення цього у декорі кахлів Правобережжя того часу. У перші роки існування гетьманської держави, до і після Переяславської угоди 1654 р., ще невідомі запозичення і впливи там холодної зброї та військових костюмів Московії. Зокрема, археологічні дослідження на полі битви козаків Б. Хмельницького з польським військом під м. Берестечком Волинської обл. 1651 р. виявили участь московських стрільців на боці повсталих. Але козаки не переймали їхні московські бердиші та кистені.⁹⁸

В. Мезенцев припускає, що сюжети козаків-вер-

Іл. 20. Графічна реконструкція цілої кахлі типу 41 Ю. Ситого.

шників, озброєних списами й шаблями, кахлярі Гетьманщини наслідували з рельєфних пічних кахлів Польщі з кінними лицарями, включно з образом св. Георгія-Змієборця. Наприклад, в експозиції та фондах Національного музею у Кракові зберігаються цілі керамічні глазуровані кахлі XV ст. готичного стилю зі стилізованими майстерними рельєфами лицарів у броні з піками наперевіс, котрі скачуть на конях, як у битві чи на турнірі. Там також виставлена ціла теракотова побілена тогочасна кахля з готичним образом св. Георгія у доспіху на коні, що забиває списом чудовисько. В експозиції королівського замку на Вавелі у Кракові є кахлі кінця XV – початку XVI ст. з рельєфами кінних лицарів у латах з піднесеним оголеним мечем, як на гербі Великого князівства Литовського (іл. 24, 25). Рельєфні кахлі того часу з подібними озброєними лицарями-вершниками готичного стилю також представлені у колекції Історичного музею міста Кракова.⁹⁹

Нагадаємо, що Л. Виногородська розглядає державну геральдичну емблему середньовічної Литви та іконописний образ св. Георгія як першовзірці для мотиву кінних козаків на кахлях Гетьманщини. Дослідник кахлів зі зображеннями озброєних вершників Центральної України XVII-XVIII ст. справедливо вважає найбільш близькими до них за типологією та іконографією готичні кахлі Центральної Європи, особливо

Польщі та Чехії, XV – початку XVI ст.¹⁰⁰ Однак українські кахлярі творчо перетлумачили західний лицарський сюжет у козацькому жанрі та лубочній, іноді наївній, манері відповідно до місцевих мистецьких традицій. Зразком такого народного примітивізму є кахля другої половини XVII – початку XVIII ст. з рельєфом св. Георгія на коні, який вражає змія пікою. Вона походить з Середньої Наддніпрянщини, і її фото надруковано у монографії А. Колупаєвої.¹⁰¹

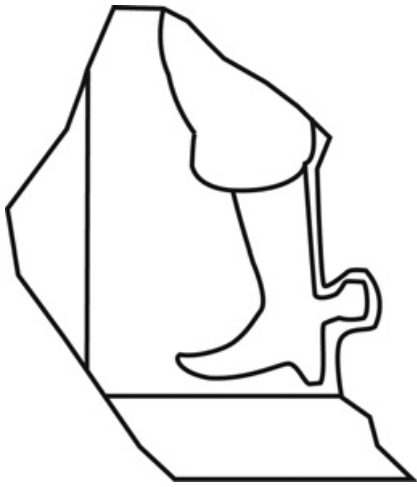
Імовірно, батуринські майстри вищерозглянутої кахлі типу 45-А були знайомі з поширеними у Гетьманщині аналогічними виробами з рельєфами озброєних козаків на конях, або з їхніми польськими прототипами з лицарями-вершниками (наприклад, іл. 23-25). Вони також могли спостерігати у натурі гетьманських компанійців чи інших кінних козаків у Мазепиній столиці.

ВОЄНАЧАЛЬНИК З БУЛАВОЮ НА КОНІ (ТИП 41)

В ході розкопок решток гетьманської резиденції на цитаделі у 1996 р., 2005 р. і 2006 р. знаходили уламки пічних теракотових лицьових кахлів з рельєфом вершника Мазепиноного часу. Фрагменти кахлів цього типу 41 виявили також на фортеці 1996 р., 2005 р. та 2013 р. Ю. Ситий промалював контури рельєфів уламків і зробив графічну чорно-білу реконструкцію цілої кахлі того типу (іл. 20). Тут уперше надруковано світлини двох фрагментів однотипних кахлів, які знайшли на цитаделі у 1996 р. і 2006 р., з їхніми промальовками С. Дмитрієнка¹⁰² (іл. 19).

Графічно відтворена Ю. Ситим кахля типу 41 мала підквадратну форму і габарити 19 x 22.5 см. На ній намальовано коня у профіль з сідоком, повернутим торсом в анфас. Правицею він тримає, вірогідно, округлу булаву, а лівою рукою, зігнутою у лікті, затиснув пальцями ратище списа з прапорцем чи корогвою, піднятим догори. Л. Виногородська називає його штандартом, а Л. Мироненко – прапором на довгому ратищі.¹⁰³

Рельєф фігури виконано примітивно. Аморфно окреслена голова без деталей обличчя і волосся. На здогадку Л. Мироненко, на голові є висока шапка. Руки й пальці зображено схематично, спрощено і умовно. Жупан чи інший верхній одяг чоловіка прикрашено на грудях чотирма горизонтальними рельєфними лініями, що передають нашивки чи петлиці,

Іл. 21. Уламок кахлі з зображенням ноги у чоботі зі шпорою, знайдений на цитаделі. Промальовка рельєфу Ю. Ситого.

подібні як на жупані козака на кахлі типу 45-А та на мундирі європейського офіцера-найманця на кахлях типу 65 (іл. 6, 16, 18-20). Правий чобіт без позначення підбору намальовано з масивною шпорою, завершеною коліщатком з шипами (репейками).

На шиї коня показано ремінець повіддя, а його голову між вухами оздоблено пучком з пір'я (іл. 19, 20). На крупі позаду сідока є попона з клітчастим орнаментом. Передні ноги коня крокують, а задні стоять прямо. Між ногами коня збереглась тільки верхня частина собаки: спина з головою, оком, гострими вухами та довгим хвостом, закрученим кільцем догори.¹⁰⁴ На знімку більшого уламку кахлі, знайденого на цитаделі 1996 р., у верхньому правому кутку фрагментарно вцілів мілкий рельєф, правдоподібно, стилізованої квіттки з округлою серцевиною і радіальними пелюстками чи вигнутими тичинками (іл. 19).

Л. Виногородська відносить описану композицію на кахлях типу 41 до числа таких виробів Середньої Наддніпрянщини XVII-XVIII ст. з кінними козаками¹⁰⁵ (іл. 16, 17, 22, 23). За Л. Мироненко, булава та прапор у руках вершника дозволяють вважати його гетьманом чи представником козацької старшини. Хоч вона слушно зауважила, що козаки й кіннотники Московії XVI-XVII ст. вживали шпори вкрай рідко. Замість них вони користувались нагайкою за традицією степових кочовиків. Тільки від початку XVIII ст. у регулярній кавалерії Росії почали застосовувати шпори на ботфортах і переходити на європейський спосіб верхової їзди.¹⁰⁶

За Ю. Ситим, під час багаторічних розкопок у Батурині виявили тільки один фрагмент бронзової шпори XVII ст. Його знайшли 2007 р. на цитаделі.¹⁰⁷ Таку конструкцію шпор з зубчастим коліщатком, зазвичай, вживали рейтари й кірасири у Німеччині, Польщі та

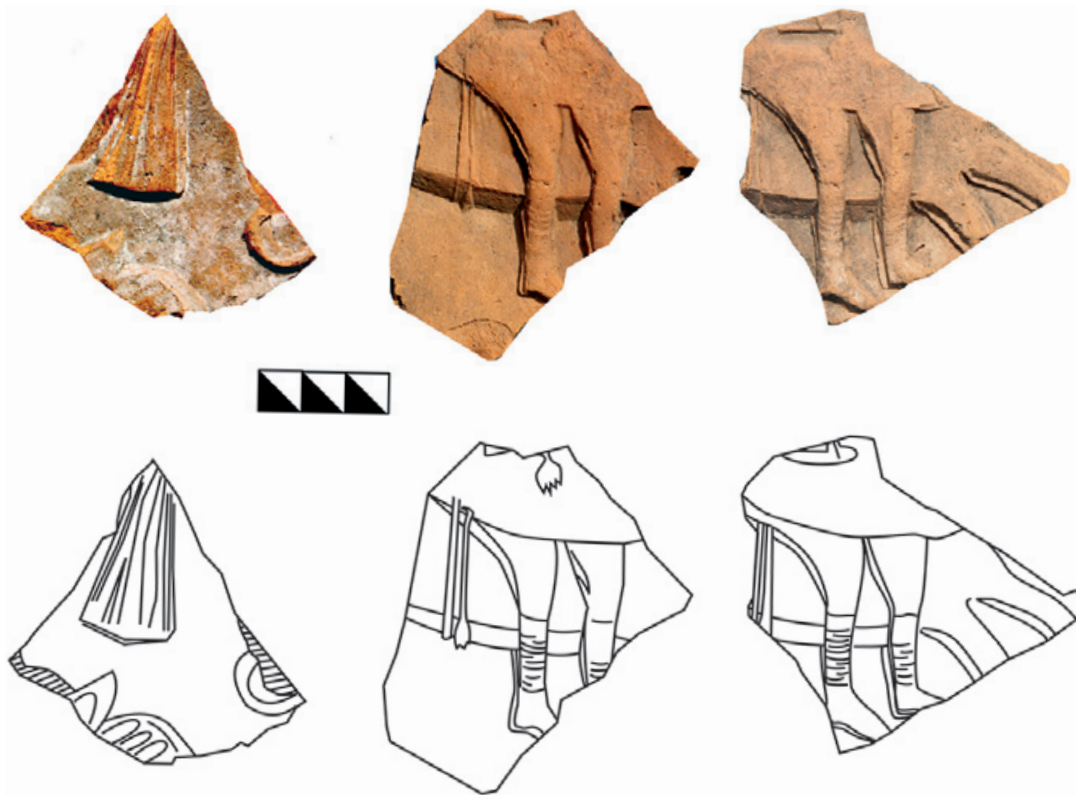
Литві наприкінці XVI – на початку XVII ст.¹⁰⁸ (іл. 26). В. Мезенцев гадає, що знайдена шпора належала кавалеристу польсько-литовської залоги, котра розміщувалась у цитаделі Батурина в 1625-48 рр. до Хмельниччини. Однак, на думку Л. Мироненко, зображений на кахлі гетьман чи козацький старшина міг носити шпори на чоботях як данину європейській моді та ознаку високого соціального і військового статусу.¹⁰⁹ До її позиції схиляється Ю. Ситий.

Через обмеженість оригінальних фото частин кахлів типу 41 і на базі лише реконструктивної промальовки такої цілої кахлі Ю. Ситого іншим дослідникам важко однозначно ідентифікувати репрезентованого там сідока. Тому В. Мезенцев не виключає його визначення Л. Мироненко, але нижче обґрунтовує можливість іншої візії.

Так, наявність шпор у вершника на кахлі може вказувати на його приналежність до європейських кавалеристів і на запозичення цього сюжету чи його окремих деталей зі зразків західного мистецтва. Зокрема, усі готичні кінні лицарі, зображені на рельєфних кахлях XV-XVI ст. з музеїв Кракова, мають довгі остроги¹¹⁰ (іл. 24, 25). Різні види шпор, включно з зубчастими коліщатками, також зустрічаємо на деяких малюнках військових і цивільних на голландських облицювальних плитках XVII-XVIII ст. (іл. 27) На численних західноєвропейських гравюрах XVI-XVIII ст. з фігурами кірасирів і рейтарів показані їхні шпори з коліщатками з довгими шипами-репейками¹¹¹ (іл. 26).

За фото більшого уламка кахлі типу 41 та її промальовками Ю. Ситого і С. Дмитрієнка, на ратищі списа, нижче лівої руки воїна, виразно позначено перехрестя чи гарду для захисту долоні пікінера (іл. 19, 20). Такий елемент нетиповий для списів козаків, московитів, татарів і турків, але притаманний кавалерійським пікам європейських панцирних вояків. Див. піки з круглими гардами середньовічного кінного лицаря на кахлі XV ст. з Національного музею Кракова і на ранньомодерних гравюрах з кірасирами та рейтарами Західної Європи. Під вістрями їхніх пік часто причеплені прапорці, подібно як на батуринських кахлях, що аналізуємо (іл. 24, 26).

Незвичайною для кінського обладунку козаків є також прикраса голови коня пучком пір'я (іл. 19, 20). Однак подібні плюмажі бачимо на головах та іноді на крупах біля хвостів коней на малюнках європейських і турецьких кавалеристів, особливо вельмож, на облицювальних плитках Нідерландів Нового часу, а також на багатьох західноєвропейських гравюрах з

Іл. 22. Фрагменти теракотових кахлів Мазепиного часу з рельєфами козака на коні з розкопок на фортеці 2013 р. Фото В. Мезенцева, промальовки С. Дмитрієнка 2022 р.

кірасирами й рейтарами¹¹² (іл. 26). Парадне оздоблення бойового коня пучком з пір'ям разом з булавою у руці сідока вказують на його елітний статус і високий військовий чин. Нагадаємо, що рядові роти гетьманських драгунів німецького типу були загалом українцями й поляками. Однак командували ними західно-європейські офіцери.

Рельєфна стилізована квітка у верхньому правому кутку більшого уламка кахлі типу 41, хоч пошкоджена і графічно відтворена не повністю, але нагадує стилізовані квіткоподібні, рослинні, павукообразні («spider corner pattern» англійською мовою) та інші різноманітні вигадливі орнаменти, намальовані на кутах голландських облицювальних плиток другої половини XVII-XVIII ст.¹¹³ (іл. 19, 27). Як вже згадувалось, у 1620-50-х рр. на кутах цих плиток здебільше малювали варіації геральдичних французьких лілей. Їхньою імітацією міг бути рельєф квітки у верхньому правому кутку кахлів типу 45 з фігурою європейського панцирного кавалериста (іл. 13).

Про розповсюдження моди на оформлення верхнього військового і цивільного одягу горизонтальними петлицями чи нашивками з галунів на грудях по цілій ранньомодерній Центрально-Східній Європі та Османській імперії мова йшла вище (наприклад, іл. 18).

У XVII-XVIII ст. булави й пірначі/буздигани різних форм і орнаменталізації були церемоніальною зброєю та символами влади не тільки правителів козацької держави, полковників і кошових Запорозької Січі, а також гетьманів, воєвод та ротмістрів Речі Посполитої, воєначальників і сановників Оттоманської Порти й багатьох країн Заходу та Сходу.¹¹⁴

Все це дозволяє В. Мезенцеву припустити, що на кахлях типу 41 майстри Мазепиної столиці зобразили європейського воєначальника зі шпорами, булавою і кавалерійською пікою з прапорцем на парадно прикрашеному плюмажем коні. Вони могли запозичити ви-

гляд західних зброї та спорядження воїна і коня від реальних іноземних найманців-кавалеристів, послів та членів їхніх почтів у Батурині, або перейняти з тогочасних художніх творів Заходу, зокрема, з польських чи голландських кахлів (наприклад, іл. 24, 27).

Не виключено, що на розглядуваній кахлі місцеві майстри еkleктично поєднали козацькі, гетьманські та європейські лицарські види вбрання, оздоб, взуття, владних інсигній, клейнодів, військового обладунку й озброєння. Серед таких є незвичайне опорядження шпорою пласкостопого козацького чобота без виділеного підбору (іл. 20). Усі ці сполучені західні та українські елементи однаково спрощені й знівельовані стилем народного примітивізму, властивого більшості кахлів козацького жанру.

О. Сокирко вважає еkleктичну суміш та вільний відхід від побутової правдивості у зображеннях на антропоморфних кахлях Мазепиної столиці цілком природними і відповідними бароковій стилістиці взагалі. До цих прийомів вдавались гравери, іконописці й тим більш майстри українського декоративно-ужиткового мистецтва раннього Нового часу.¹¹⁵

Про відношення батуринських кахлів типу 41 до численних виробів з озброєними вершниками Центральної України XVII-XVIII ст. говорять і залишки

Іл. 23. Пічні кахлі з рельєфами кінних і пішого козаків. Ліворуч: з маєтку Б. Хмельницького у с. Суботіві на Чигиринщині середини XVII ст.; з його резиденції у м. Чигирині Черкаської обл.; з Суботова XVIII ст. (посилання 126).
Лівий і середній знімки В. Мезенцева з експозиції Музею Богдана Хмельницького у Чигирині.

характерного зооморфного мотиву. Як описано вище, між ногами коня там вціліла верхня частина рельєфу собаки (іл. 20). Подібні зображення малих тварин, схожих на псів з довгими хвостами під ногами коней, відомі на інших кахлях з вершниками того часу, знайдених у Середній Наддніпрянщині¹¹⁶ (іл. 23).

Л. Виноградська вважає, що так на кахлях з рельєфами кінних козаків зі списками проявились відголоски композиції двобою св. Георгія з драконом, яка послужила прообразом цього сюжету для кахлярів Гетьманщини (іл. 25). У народній традиції змія згодом передавали на кахлях у вигляді собаки під ногами коня козака.¹¹⁷

Зауважимо, що на кахлях з вершниками, поширених у ранньомодерній Центральній Україні, представлені не тільки козаки, а іноді чужинці. Наприклад, на фрагментах кахлі XVII – початку XVIII ст., виявлених в м. Умані Черкаської обл., зображено турка чи татарина у тюрбані зі списом на коні. Його верхній плечовий одяг також спереду оформлено горизонтальними нашивками. Між ногами коня там так само знаходиться мала собака зі закрученим кільцем хвостом догори чи інший звір.¹¹⁸ Це є на користь гіпотези про репрезентацію на кахлях типу 41 з Мазепиної столиці європейського воєначальника з владними регаліями і списом на незвичайно вбраному коні у народній наївній манері.

Вищерозглянуті кахлі з рельєфами кінних козака і західних кавалеристів могли обличковувати печі гетьманського палацу на цитаделі Батурина за І. Ма-

зепи. Ці мілітарні сюжети на кахлях часто наслідували сучасні йому представники старшинської верхівки та заможні козаки й міщани для декору груб своїх хат на фортеці та посадах, де також виявили їхні фрагменти.

ФРАГМЕНТИ РЕЛЬЄФІВ ВЕРШНИКІВ

Л. Мироненко повідомляє, що на цитаделі знайшли дрібний уламок полив'яної поліхромної дорогої кахлі з зображенням ноги у невисокому чоботі з гострим носом, високим підбором і шпорою. У чобіт заправлені неширокі шаровари. Коня в межах фрагменту не показано.¹¹⁹ Однак дослідниця не коментувала представленого там чоловіка і не датувала кахлю.

На жаль, не маємо світліни того уламка кахлі, а лише промальовку її рельєфу Ю. Ситого, опубліковану в працях Л. Мироненко (іл. 21). Це обмежує судження авторів про цей артефакт до рівня припущень.

Як відзначалось вище, у XVII-XVIII ст. взуття з високими підборами носили головним чином військові та цивільна еліта Західної й Центральної Європи (іл. 26, 27). Однак Ю. Ситий та О. Сокирко, на підставі археологічних даних, вважають, що козацька старшина й шляхта Мазепиної столиці перейняли цю моду. На кінець XVII – початок XVIII ст. високі підбори були ознакою їхнього статусу, і мода могла поширитись на заможних козаків міста. Втім, козацька кіннота переважно вживала чоботи з низькими підборами чи пласкостопі та без шпор¹²⁰ (іл. 16). Козаки та інші чо-

ловіки Гетьманщини почали вбиратись у шаровари з 1670-80-х рр. Одночасно шаровари увійшли у вжиток в Речі Посполитій під впливом турецької моди.¹²¹

Нагадаємо, що, окрім українців, до легкої кавалерії компанійців та піхотних сердюцьких полків гетьманів наймали багато поляків, литвинів, волохів й балканських слов'ян. Серед сердюків також були кіннотники як драгуни.¹²² За О. Сокиркою, крім компанійців, сердюків і жолдаків, надвірне військо, що охороняло Мазепині ставки у Батурині, складала легкокавалерійська волоська хоругва та рота драгунів. Останню zorganizували й екіпірували на «німецький» лад. Відпочатку ротою гетьманських драгунів командував капітан-німець. Вона служила гетьманам Івану Самойловичу (1672-87 рр.) та І. Мазепі у Батурині (іл. 4).¹²³

Це дозволяє В. Мезенцеву датувати розглядуваний уламок кахлі з ногою у шароварах Мазепиною добою, до розорення гетьманської столиці у 1708 р. Він гадає, що місцеві керамісти, на основі натурних спостережень за поліетнічним військом у Батурині, зобразили на цій кахлі польського чи волоського кавалериста-найманця, або козака з роти гетьманських драгунів німецького зразка, які вживали шпори. Останній опції віддає перевагу Ю. Ситий. Також можливо, що на описаному сюжеті місцеві кахлярі довільно скомбінували козацькі та західні вбрання, взуття й кавалерійські атрибути (іл. 21).

2013 р. за 25 м на схід від фундаментів зруйнованого Троїцького собору (біля 1692 р.), на пров. Віктора Ющенко, на території колишньої фортеці Ю. Ситий розкопав залишки зерносховища («хлібний магазин») І. Мазепи, яке спалили під час розгрому Батурина 1708 р. У заповненні зернових ям знайшли три фрагменти пічних теракотових кахлів з рельєфами вершників¹²⁴ (іл. 22).

На жаль, в альбомі звіту про розкопки Батурина того року міститься лише промальовка меншого уламка. Два більші інформативні фрагменти цих кахлів там не ілюстровані та не описані у звіті. Їхні фото й промальовки також не публікувались і не розглядались іншими дослідниками гетьманської столиці. У нашому буклеті вони надруковані, описані й досліджені уперше (іл. 22).

За В. Мезенцевим, на обох більших уламках однакових лицьових кахлів збереглися майже ідентичні чіткі високі рельєфи стилізованих ніг і тулуба вершників до пояса у профіль. Вони вбрані у вузькі штани, заправлені у чоботи до колін, без виділених підборів та шпор. На халявах рельєфно передані го-

ризонтальні складки шкіри. Вціліла нижня частина порівняно короткого жупана чи козуха з розширеними лапами. На місці пояса є вузька горизонтальна заглибина. На центральному фрагменті нижче пояса помітно масивну китицю чи кінець паска з тканини, що звисає.

Збереглися рельєфні профільні зображення нижньої частини черева та вершків передніх ніг коня, що скаче. Зліва від ніг сідоків показані вертикальні реміні, ймовірно, попруги на череві коней, але без позначення сідла чи попони. Як видно, чоловіки на обох уламках кахлів притулені до коней обома ногами збоку (іл. 22). Вірогідно, ці дві кахлі з майже однаковими рельєфами вершників відформували у тій самій дерев'яній різьбленій чи гіпсовій матриці. Вздовж усіх рельєфів там є закраїни, які могли утворитись в процесі відтискання глиняних кахлів у формі. На описаних теракотових кахлях таких закраїн значно більше, ніж на інших рельєфних антропоморфних кахлях Мазепиної столиці (іл. 8, 13).

Очевидно, на меншому, третьому, фрагменті кахлі передано стилізований кінський хвіст. За пропорціями він міг би пасувати до крупу коня, який втрачено на обох більших частинах кахлів. На уламку з хвостом здолу частково вціліли рельєфні пелюстки від квіткового орнаменту (іл. 22). Вірогідно, це рештки рослинності на землі, які простежено на кількох кахлях з пішими та кінним воїнами Мазепиної столиці (іл. 8, 12, 16). На малому й правому фрагментах описаних кахлів лишилися сліди побілки вапном. Шкода, що знайдених трьох уламків недостатньо для відтворення розмірів і форми цілої кахлі та решти композиції сідока з конем і орнаментатії.

В. Мезенцев та Ю. Ситий впевнені, що на двох більших частинах кахлів репрезентовані однакові вершники Мазепиною часу. Останній відніс їх до розглянутого попередньо типу 41 (іл. 19, 20). Проте, за версією В. Мезенцева, яка обґрунтована вище, на тому типі кахлів показано європейського воєначальника зі шпорами, булавою і пікою з прапорцем. Відмінно, на фрагментах кахлів, знайдених на фортеці 2013 р., він вбачає рельєф козака на коні у народному лубочному стилі.

Підставою для такої інтерпретації В. Мезенцева є зображення там чобіт без шпор та окреслених підборів, які звичайно носили козаки (іл. 22). На цих кахлях представлено лише українське вбрання й взуття. Спеціаліст твердить, що від кінця XVII ст. до кінця XVIII ст. вузькі штани та шаровари співіснували у гардеробі козаків та інших чоловіків Центральної й Східної

України.¹²⁵ Наприклад, на вищезгаданій кахлі середини XVII ст. з маєтку Б. Хмельницького у Суботові стилізовані кінний та піший козаки «сотник і джура» вбрані у штани, звужені донизу й заправлені у чоботи по коліна, без підборів та шпор, подібно як на батуринських кахлях, що аналізуємо (порівняй іл. 22, 23).

Примітно, що зображений там козак не сидить на коні верхи, а приставлений обома ногами до кінського боку. Таке своєрідне розміщення вершника має паралелі. Подібно передано положення козака на коні зі списом на згаданій вище кахлі середини – третьої чверті XVII ст. з Чигирини. Але там воїна в анфас притулено обома ногами до заднього боку коня, який скаче у профіль. На коні є рельєфи декорованих попони і збруї, але без сідока верхи (іл. 23). Аналогічно на кахлі XVIII ст. з Суботова вершника поставлено в анфас перед профілем крокуючого коня. Він не сидить у сідлі, а притиснутий обома ногами до переднього боку коня так само, як на описаних кахлях з фортеці Батурина¹²⁶ (порівняй іл. 22, 23). Правдоподібно, це був самобутній художній прийом народних майстрів так умовно символічно зображати вершників збоку від коня на кахлях козацького жанру.

Розглянуті кахлі з вершником, знайдені біля місця Троїцького собору, могли облицьовувати печі хат можливих козаків чи старшин на фортеці Мазепиної столиці. Після її зруйнування царським військом 1708 р., побиті кахлі, евентуально, потрапили як сміття до заповнення ям для збіжжя розореного гетьманського зерносховища, де їх виявили археологи.

У статті Л. Мироненко, присвяченій кахлям Батурина з постатями воїнів, та у її кандидатській дисертації по керамічних виробках гетьманської столиці до 1708 р. згадано про дев'ять дрібних фрагментів пічних кахлів, знайдених там під час розкопок. На них показані різні частини осідланих коней, списів з прапорцями та фігур піших і переважно кінних вояків Мазепиної столиці, озброєних пістолями чи шаблями.¹²⁷

На жаль, знімки й детальні описи цих кахлів у працях Л. Мироненко та інших дослідників Батурина не представлені, а використані тільки промальовки їхніх рельєфів Ю. Ситого. Наскільки можна судити лише на основі його промальовок, зображення людей і коней там виконані примітивно, спрощено й умовно. Здогадно, на цих уламках передані кінні та піші козаки, а європейського вбрання, військового обладунку і озброєння на їхніх промальовках не знаходимо. Через відсутність оригінальних фото більшість дрібних фрагментів кахлів Мазепиної столиці з замалими й

невизначними антропоморфними зображеннями у нашому буклеті не розглядається.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВЗІРЦІ ТА ВПЛИВИ

Проведене дослідження кахлів з воїнами Мазепиної столиці виявляє там шість західних сюжетів: рельєфи озброєних піших офіцерів-найманців (типи 65, 114), вершників зі списками (типи 41, 45) і частин ніг чоловіків на двох фрагментах кахлів (іл. 6, 8, 9, 12-15, 19-21). В. Мезенцев пояснює порівняно велику кількість таких сюжетів на кахлях Батурина головно перевагами столиці козацької держави, розміщенням там осідків і війська гетьманів, де служило чимало іноземних найманців, широкими дипломатичними, торговими та культурними контактами міста з Заходом і Сходом й проникненням туди європейських видань і творів образотворчого мистецтва за сприянням І. Мазепи.

Кохлі з західними сюжетами та кінним козаком зі списом типу 45-А найбільше знайшли в ході розкопок на місці й поблизу решток гетьманського палацу в цитаделі, спорудженого гетьманами Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним, 1669-72 рр.) та І. Самойловичем (іл. 3-5, 12-17, 19-21). Ю. Ситий встановив, що І. Мазепа перебудував і розширив цей палац між 1687 р. та 1700 р. Тоді там звели дві великі кахляні печі, фундаменти яких розкопали археологи. Дослідник гадає, що грубу особистих покоїв гетьмана обличкували кахлями з козаком і європейським панцирним воїном на конях (тип 45, іл. 13).¹²⁸

Ю. Ситий та Л. Мироненко переконливо вважають, що І. Мазепа сам замовив розкішний декор на кахлях його розкопаної резиденції на батуринській околиці Гончарівка, побудованій перед 1700 р. (іл. 5). Виявлені там кахлі свідчать про його витончений мистецький смак.¹²⁹ На думку В. Мезенцева, не менш вірогідно, що замовником зображень кінного козака й західних кавалеристів на кахлях груб гетьманського палацу в цитаделі також був І. Мазепа (іл. 13-17, 19-21).

Здобувши вищу освіту в Польщі, Німеччині, Голландії, Італії та Франції, він кохався у європейському мистецтві, літературі та культурі.¹³⁰ За його правління західноєвропейські книги, преса і портретний живопис доставлялись до Батурина. Так, французький дипломат Жан де Балюз, який 1704 р. відвідав «замок» І. Мазепи (очевидно, його укріплену головну резиденцію на Гончарівці), повідомив, що «принц» і «господарь України» мав «добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки».¹³¹ Гетьман отримував фран-

Іл. 24. Полив'яні керамічні пічні кахлі XV – початку XVI ст. з рельєфами кінних лицарів у бронях з колекцій Національного музею (зліва) та Вавельського королівського замку в Кракові. Світлини В. Мезенцева.

цузькі та голландські газети й «слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах». У залі його палацу висіли гарні портрети французького короля Людовика XIV, австрійського цісаря, польського короля, турецького султана та інших іноземних володарів¹³² (наприклад, іл. 7).

Генеральний писар П. Орлик захоплено згадував про те, що у «величній» бібліотеці І. Мазепи, окрім найкращих київських видань, були німецькі й латинські стародруки (інкунабули) і багатоілюстровані рукописи у дорогоцінних оправках. За Орликовою оцінкою, цим книжковим скарбам не було рівних у тогочасній Україні.¹³³

Археологи також виявили сліди проникнення до гетьманської столиці європейської літератури і художніх творів. Під час розкопок залишків службового приміщення Мазепиною маєткою на Гончарівці у 2012-13 рр. знайшли чотири бронзові пластини з гравіруванням, котрі В. Мезенцев визначив як уламки оправки книги. Таку атрибуцію цих артефактів підтримали Ю. Ситий та Л. Виногородська. Остання приписує реалістичне класичне зображення янгола з сурмою на одній пластинці ранньомодерному італійському граверу. В. Мезенцев гадає, що знайдені бронзові пластини відламали від оправки якоїсь католицької релігійної книги, котру виготовили в Італії у епоху Відродження чи бароко й привезли до книгозбірні палацу І. Мазепи на

Гончарівці.¹³⁴ Усі його маєтки розграбувало і спалило московське військо у 1708 р.¹³⁵

І. Мазепа не тільки міг замовити майстрам його столиці зображення озброєних європейських вершників на кахлях для оформлення груб своєї резиденції на цитаделі, а також надати їм взірці з власних придворних колекцій західних гравюр, книжкових ілюстрацій чи малювання. Наприкінці XVII-XVIII ст. кахлярі для створення сюжетів, композицій і орнаментів на різьблених дерев'яних формах для рельєфних глиняних кахлів та їхнього розпису поливою часто копіювали твори професійних українських і європейських граверів, малярів та іконописців.¹³⁶

Вище вказувалося, що, окрім гетьманської цитаделі, кахлі зі зображеннями піших і кінних західних військових та козаків знайшли також у ході розкопок решток жител на фортеці та посадах (типи 41, 45, 45-А, 65) і в розвалі печі кам'яниці генерального судді В. Кочубея на західній околиці Батурина (тип 114) (іл. 6, 8, 13, 16, 19, 22). Вірогідно, члени генералітету, урядовці, старшини та, мабуть, заможні козаки й міщани, які населяли ці дільниці, прикрашали груби своїх осель такими європейськими мілітарними мотивами за авторитетним прикладом І. Мазепи. Ю. Ситий вважає, що багатий генеральний суддя та інші представники козацької еліти, в міру своїх достатків, намагались суперничати з гетьманом у декорі кахляних

печей.¹³⁷ Вони могли купувати у тих самих батуринських майстрів копії керамічних кахлів, замовлених І. Мазепою, чи замовляти їм кахлі з подібними пішими й кінними західними найманцями і козаками. Тож, наслідування прикладу гетьмана та місцеве виробництво таких популярних пічних кахлів сприяли їхньому поширенню у Мазепиній столиці до її розгрому 1708 р.

Як виключення, згадаємо кахлі типів 65 і 114 з унікальними рельєфами піших європейських офіцерів-найманців, котрі виявили тільки серед залишків груб домівки старшини на фортеці, флігеля для гостей на Гончарівці та Кочубеєвого покою (іл. 6, 8). Такі кахлі дотепер невідомі в оформленні печей навіть гетьманських палаців і ніде більше у Батурині та Гетьманщині. Але це також показує пріоритетне використання пічних кахлів з західними військовими сюжетами козацькою верхівкою Мазепиною столиці.

Л. Виногородська, Л. Мироненко та І. Штанкіна вважають, що керамісти Батурина зобразили на кахлях гетьманів, старшин, козаків і чужоземних вояків, яких вони особисто бачили.¹³⁸ Подібно, за А. Колупаєвою, образи людей на кахлях України другої половини XVII-XVIII ст. черпались з реальних життєвих джерел.¹³⁹

Як відзначалось вище, В. Мезенцев також допускає, що, окрім кахлів типу 45 з кінним кірасиром першої половини XVII ст., батуринські майстри могли передати на кахлях фігури сучасних їм гетьманського козака-компанійця (тип 45-А), драгуна німецького зразка, європейських кавалериста-восначальника, піших офіцерів-найманців (типи 41, 65, 114), цивільної особи та козака-вершника на основі власних натурних спостережень за виглядом, зачісками, вбранням, прикрасами, взуттям, озброєнням, спорядженням воїнів і бойових коней у Мазепиній столиці (іл. 6, 8, 9, 12, 16, 17, 19-22). Тому вважаємо, що ці артефакти донесли до нас їхні унікальні зображення, хоча у народній лубочній манері, інколи зі значною стилізацією й умовністю. Вони є цінними візуальними джерелами для вивчення названих атрибутів військовиків та складу збройних сил І. Мазепи з участю західних найманців.

Вище наводилась думка В. Мезенцева про те, що прототипами рельєфів козаків-вершників на кахлях Батурина і України XVII-XVIII ст. служили рельєфи кінних лицарів з острогами, піками та мечами на пічних кахлях готичного стилю Польщі XV-XVI ст. (наприклад, іл. 24, 25). Він також гадає, що, завдяки

Іл. 25. Теракотова побілена кахля з готичним образом св. Георгія в латах, що забиває дракона, XV ст. Фото В. Мезенцева з експозиції Національного музею у Кракові.

далеким міжнародним зв'язкам столиці Гетьманщини за І. Мазепи, кахлярі там могли користуватись як взірцями керамічними й фаянсовими майоліковими голландськими плитками для облицювання стін, груб, камінів і мощення підлог («tegels» голландською і «chinoiserie» французькою мовами) або їхніми європейськими, російськими чи українськими імітаціями XVII – початку XVIII ст. (наприклад, іл. 27). Аналогії цих виробів з деякими рельєфами на антропоморфних кахлях Батурина вказувались вище.

З XVI ст. такі плитки масово виготовляли у Роттердамі, Амстердамі, Делфті, Антверпені та інших значних містах Нідерландів. Лицьова сторона плиток високопрофесійно розмальовувалась переважно кобальтовою поливою, рідше іншими кольорами, частіше по тлу білої емалі у характерному реалістичному т. зв. голландському стилі. У XVII-XVIII ст. серед розмаїття сюжетів улюбленими були фігури піших мушкетерів та пікінерів, їхніх офіцерів, легких (драгуни) і важких кавалеристів у кірасах. Там досконало й детально, з незначною стилізацією, передані барокові костюми, взуття, броні, військовий обладунок, шпори, списи, шпаги, мечі, пістолі та мушкети воїнів¹⁴⁰ (іл. 27).

У XVII ст. в Нідерландах вони були головно найманцями з інших європейських країн. На погляд В. Мезенцева, на деяких плитках намальовані їхні постаті

з реального життя чи з уяви художників у різноманітних позах і ракурсах в боях, військових вправах та у мирному побуті. Однак дослідники голландських плиток стверджують, що їхні малярі здебільше копіювали реалістичні високохудожні гравюри, які ілюстрували популярні західноєвропейські підручники для вишколу піхотинців та кавалеристів. Таке копіювання доведено на багатьох малюнках мушкетерів, пікінерів і кінних кірасирів на тих плитках Нідерландів. У XVII ст. їхні розписувачі найчастіше взорувалися на військових підручниках з гравюрами відомого голландського художника Якоба де Гейна молодшого (Jacob de Gheyn II, див., наприклад, іл. 26). Їх багаторазово передруковували голландською, англійською, німецькою і французькою мовами від 1607 р.¹⁴¹

Дослідник вищеописаних кахлів з рельєфами піших мушкетерів-найманців у складі жолдацьких формувань гетьманів другої половини XVII ст., знайдених у Черкасах, відзначив схожість зображень з гравюрами Я. де Гейна з тих підручників для вправ західноєвропейських мушкетерів.¹⁴²

1657 р. І. Мазепа студіював артилерійську справу в Нідерландах.¹⁴³ Він міг мати у своїй добірній бібліотеці подібні авторитетні й поширені у Європі багатоліюстровані голландські військові трактати. Чи не їхні гравюри наслідували майстри Батурина для декору кахлів на замовлення гетьмана, особливо зразків з європейським панцирним кавалеристом типу 45? Порівняй іл. 13-15, 19, 20, 26.

Голландські керамічні та фаянсові глазуровані облицювальні плитки і столовий посуд були дуже дорогими, але стали престижевими й модними і експортувались до багатьох країн Європи у XVII-XVIII ст. З рубежу тих століть розвинулось виробництво їхніх дешевших імітацій у Німеччині, Фландрії, Швеції та Польщі.¹⁴⁴

З кінця XVII – початку XVIII ст. ці товари Нідерландів почали поширюватись в Україні та Росії. Відтоді прослідковують впливи синьо-білого малювання голландських плиток і елітного посуду на декоративну майоліку Львівщини, Київщини, Чернігівщини та Харківщини. У XVIII ст. почалось виготовлення їхніх реплік на Галичині, Київщині, Чернігівщині та Полтавщині. Тоді керамісти з Нідерландів і Німеччини запроваджували у Києві західні технології та прийоми декору посуду, кахлів й груб.¹⁴⁵

З кінця XVII ст. голландські та німецькі майстри у м. Гданську в Польщі виробляли облицювальні й пічні кахлі голландського типу. Вони значно поши-

рилися у Польщі та Правобережній Україні й називались «гданськими», як і печі, опоряджені такими синьо-білими кахлями. У XVIII ст. до Західної України також завозили кахлі з Нідерландів та їхні німецькі й фламандські імітації. Останні розписували типовими для тогочасних графіки й живопису Голландії жанрами, включно з фігурними сценами.¹⁴⁶ Знамениті та розповсюджені у Європі XVII-XVIII ст. голландські полив'яні облицювальні плитки чи їхні репліки могли бути у мистецькій збірці при палаці І. Мазепи в Батурині й використовуватись як графічні взірці його кахлярами.

У палаці-музеї К. Розумовського (1799 р.) заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині виставлена значна колекція кахлів з антропоморфними та іншими мотивами і пишними візерунками пізньобарокової голландської стилістики середини XVIII – початку XIX ст. Вони розмальовані по гладкій лицьовій поверхні (без рельєфу) переважно кобальтовою, рідше коричневою і білою чи бежевою глазур'ю. Ці кахлі обличковували груби, т. зв. «голландки», та каміни двох амбітних палаців і «національних» (державних) установ К. Розумовського у Батурині другої половини XVIII ст. Чимало їхніх фрагментів виявили в процесі археологічних досліджень залишків втрачених споруд того гетьмана. Він імпортував синьо-білі кахлі з Нідерландів, або їхні імітації з тогочасних мануфактур Росії та України.¹⁴⁷ Проте дотепер раніших кахлів голландського стилю, датованих Мазепиною добою, у Батурині не знайдено.

Незважаючи на це, в ході детального порівняльного аналізу кількох кахлів з воїнами Мазепиної столиці В. Мезенцев відзначив їхні подібні риси з зображеннями офіцерів інфантерії та кавалеристів, барокових строїв, військових і кінських обладунків, озброєння та орнаментатії на ранньомодерних облицювальних плитках і гравюрах Нідерландів. Нагадаємо, що він виявив такі європейські аналогії на кахлях з рельєфами двох піших офіцерів-найманців (типи 65, 114), кінного кірасира чи рейтара часів Тридцятирічної війни (тип 45), здогадного воєначальника на парадно прикрашеному коні (тип 41) і кутових квіткових орнаментів на цих кахлях з вершниками (порівняй іл. 6, 8, 9, 13-15, 19, 20, 26, 27). На такій підставі В. Мезенцев припускає, що кахлярі Мазепиної столиці взорувалися на малюнках на голландських облицювальних плитках чи їхніх європейських імітаціях, або на гравюрах з видань Заходу з подібними мілітарними сюжетами XVII – початку XVIII ст.

Лл. 26 на стор. 32. Кінні кірасири і рейтари на ґравюрах Я. де Гейна та інших західноєвропейських художників кінця XVI-XVIII ст., які ілюстрували підручники для вишколу кавалеристів (з Інтернету, посилання 18).

Лл. 27. Голландські керамічні облицювальні плитки XVII-XVIII ст. з малюнками піших офіцерів та легких і панцирних кавалеристів. Сім фото з вебсайтів фірми «Regts – Delft Tiles» у Нідерландах надруковано за її дозволом: www.regtsdelfttiles.com; <https://www.regtsdelfttiles.com/delft-tiles-collectibles/figures/military.html>; <https://nl.pinterest.com/regtsdelfttiles>. Останні два знімки з відкритих пошукових інтернет-сайтів.

Треба врахувати, що вони не копіювали, а у різній мірі запозичували, адаптували й стилізували західні реалістичні графічні зображення у техніці рельєфу на кераміці та розпису кахлів монохромною чи різнокольоровою поливою. На деяких розглянутих кахлях Батурина образи та атрибути європейських вояків і коней значно перетрактовані й спрощені у традиціях народного лубка та козацького жанру, відповідно до уподобань і вимог місцевих замовників. Як вказувалось вище, на кахлях з пішим офіцером-найманцем типу 65, кінним воєначальником типу 41 та, можливо, на уламку кахлі зі зображенням ноги у чоботі з шпорою батуринські майстри могли на свій розсуд нереально поєднати західні та козацькі елементи (іл. 6, 19-21).

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Підсумуємо основні висновки проведеного дослідження і підкреслимо історико-культурне значення розглянутих антропоморфних пічних кахлів, знайдених археологами у Батурині.

Усі дослідники згодні, що місцеві різьбярі дерев'яних матриць для формування глиняних кахлів створили там рельєфи козаків та європейських найманців, яких вони бачили у Мазепиній столиці. Тож, ці артефакти є важливими джерелами для вивчення вигляду воїнів І. Мазепи, їхніх зачісок, одягу, оздоб, взуття, зброї, військового й кінського спорядження та поліетнічного складу збройних сил гетьмана (іл. 6, 8, 9, 12-17, 19-22). На кахлі кінного козака типу 45-А до 1708 р. дійшло до нас найраніше відоме в Україні аутентичне зображення шароварів (іл. 16).

Серед поселень Гетьманщини у Батурині найбільше знайдено кахлів Мазепиної доби з репрезентаціями європейських вояків і, можливо, цивільного (іл. 6, 8, 9, 12-15, 19-21). Цьому сприяли статус столиці української козацької держави, зосередження там гетьманських резиденцій і війська з участю іноземних найманців, широкі міжнародні зв'язки міста та проникнення туди західних видань і творів образотворчого мистецтва, особливо за І. Мазепи.

Згідно з археологічними даними, ogrівальні печі його палацу на цитаделі були найбільше прикрашені кахлями з європейськими кавалеристами і кінними козаками. Ймовірно, за авторитетним прикладом гетьмана, члени генералітету, урядовці, старшини та, мабуть, заможні козаки й міщани, які мешкали на фортеці, посадах і околицях Батурина, також оздоблювали груби своїх осель подібними західними мілі-

тарними сюжетами. Тож, наслідування прикладу гетьмана та місцевого виробництва таких модних пічних кахлів обумовили їхнє поширення у Мазепиній столиці до її загибелі у 1708 р.

Зображення на них незаперечно свідчать про залучення європейських найманців до війська І. Мазепи (іл. 6, 8, 9, 13-15, 19-21). Ці вироби також дозволяють судити про культурні відносини столиці Гетьманщини з Заходом і стимулюючі впливи барокової графіки на її художню кераміку.

Правдоподібно, кахлярі Батурина взувалися на реалістичних майстерних малюнках офіцерів інфантерії та кавалеристів на голландських майолікових облицювальних плитках чи їхніх європейських імітаціях, або на друкованих гравюрах Нідерландів з подібними військовими мотивами XVII – початку XVIII ст. (наприклад, іл. 26, 27). Однак вони значно переробляли, адаптували й стилізували західні графічні джерела у техніці рельєфу на теракотових і глазурованих кахлях та самобутній народній лубочній манері й козацькому жанрі за місцевими традиціями декоративно-ужиткового керамічного мистецтва. На деяких кахлях майстри Мазепиної столиці також могли довільно еклектично скомбінувати європейські лицарські, козацькі та гетьманські види вбрання, прикраси, взуття, владні регалії, клейноди, озброєння, обладунки воїнів і бойових коней (іл. 6, 19-21).

Розглянуті кахлі з вояками є одними з кращих, інформативних і репрезентативних зразків художньої кераміки Батурина періоду його найвищого розквіту за І. Мазепи (іл. 6, 8, 9, 13-17). Вони збагатили скарбницю мистецтва українського бароко.

Ці артефакти показують культуру побуту та артистичні зацікавлення гетьмана, старшинської верхівки, заможних козаків і міщан, популярність козацьких та європейських мілітарних композицій в оформленні груб їхніх покоїв і обізнаність тих замовників та ремісників-дизайнерів кахлів з тогочасним мистецтвом Заходу. Вони також демонструють процвітання кахлярства Батурина у золоту добу Мазепиною правління. Таким чином, дослідження антропоморфних пічних кахлів з розкопок міста допомагає висвітлити ще недостатньо вивчену високу культуру столиці козацької України та її динамічний розвій у європейському цивілізаційному просторі.

Після нищівного розорення Батурина російським військом у 1708 р., навіть за його відбудови гетьманом К. Розумовським у другій половині XVIII ст., місцевого виробництва кахлів з людськими, зооморфними, ре-

лігійними, геральдичними та іншими рельєфами вже ніколи не відродилось. Ця творчість загинула разом з героїчними козаками-оборонцями, ремісниками, митцями та усіма мешканцями зруйнованої дощенту й спустошеної повсталі Мазепиної столиці. Лише завдяки 25-річним розкопкам її руїн археологи знайшли, реконструювали й вивчили представлені тут кахлі з воїнами знищеної столиці козацької держави.

ПІДТРИМКА БАТУРИНСЬКОГО ПРОЄКТУ В 2023 р.

Ю. Ситий вже подав заяву на офіційний дозвіл від Інституту археології НАНУ на відновлення розкопок у Батурині наступного літа. За усіх обставин, українські та канадські історики і археологи продовжать дослідження історії та культури гетьманської столиці й публікації академічних і науково-популярних статей та щорічних багатоілюстрованих буклетів. З огляду на воєнний час, Чернігівська обласна державна адміністрація та Чернігівський обласний історичний музей не фінансували Батуринський археологічний проєкт 2022 р., і, очевидно, не скоро відновлять їхню підтримку. Тому щедрі пожертви від українців Канади й Сполучених Штатів Америки будуть надзвичайно важливими для його продовження у 2023 р.

Науковці звертаються до українських організацій, фондів, компаній, громад і добровольців з проханням надалі підтримувати історико-археологічні студії Мазепиної столиці та публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати чеки з пожертвами на адресу: **Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6**. Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project)**.

Мешканцям США пропонуємо надіслати пожертви до Канцелярії Фонду Катедр Українознавства за адресою: **Ukrainian Studies Fund, P. O. Box 24621, Philadelphia, PA 19111, USA**. Будь ласка, випишіть Ваші чеки на **Ukrainian Studies Fund (memo: Baturyn Project)**. Ці українські установи надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Усім установам і приватним жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних з проєктом публікаціях та публічних доповідях.

Додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці можна отримати від його канадського виконавчого директора д-р Володимира Ме-

зенцева (КІУС, відділ Торонто) за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до керівника Батуринської археологічної експедиції при Національному університеті «Чернігівський колегіум» Юрія Ситого за телефоном (46-2) 615-515 чи email: yurisyyti@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади і США за щедрі багаторічну підтримку досліджень історії та культури гетьманської столиці й віру в те, що загарбницька війна Росії проти України не зупинить наукових студій її славного минулого.

ПОСИЛАННЯ

1. <https://www.ucrainica.ca/our-projects/74>; <https://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>; <https://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/en>;

2. Одинадцять наших ілюстрованих буклетів 2011-22 рр. у форматі ПДФ розміщено на вебсайті КІУС в розділі «Baturyn Project» (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>) та на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи»: <http://www.mazepa.name/biblioteka-arheolohichnyh-zvitiv>; <https://drive.google.com/file/d/1ebzxuoQbZDFzKmjZz4g8ku4SmFtpv6rx/view>. Тексти п'ятих буклетів 2012-18 рр. у форматі Ворд встановлено на вебсайті Ліги Українців Канади: <http://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>. Див. також посилання 5, 7, 11, 26, 147.

3. Іван Бойко, «Професорка Тетяна Таїрова звільнена з Санкт-Петербурзького університету за дослідження епохи Мазепи», *Гомін України*, Рік LXXIV, № 24, 21 червня 2022, с. 10. <https://www.youtube.com/watch?v=ovWPZjQFAeY>

4. Див., наприклад, <http://svoboda.fm/politics/society/286612.html>; https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-istoriya-hetman-pylyp-orlyk-konstytutsiya-nezalezhnist/32093331.html?fbclid=IwAR0EaTdjZm3_T-0xXbA5gnO0qqkljZ6_VK9I2AuUnneapIu-rRlZBte9jG8; <https://www.svoboda-news.com/svwp/wp-content/uploads/current-pdf/Svoboda-2022-35.pdf>; https://newpathway.ca/палац-гетьмана-розумовського/?fbclid=IwAR20X9nEQEYayV8D3mcWxBSf1-5hj_sMYO2SoOSbBI981XMt2f8_QSvWWcA; https://cheline.com.ua/news/culture/shlyah-getmana-avtor-pershoyi-ukrayinskoyi-konstitutsiyi-pilip-orlik-zhiv-na-chernigivshhini-325437?fbclid=IwAR18UpvSzR8BoWNKQIzU1XG17_gbKr6DIhOO73aNNVpetF5RRI0lhE5FdGk; <https://www.youtube.com/channel/>

UCE8xgaIPHSkzsomu2pzvRlg; <https://www.youtube.com/watch?v=gdXF8Ov0eRc>; <https://www.baturin-capital.gov.ua/>; www.facebook.com/getmanskastolitsya.za.povidnyk; https://cheline.com.ua/news/culture/richnitsya-baturinskoyi-tragediyi-314-rokiv-328939?fbclid=IwAR34Gx_60ucl6Rc_0KNuuGM6F_JMjaSAMvB58b4ZXkLCCkIdkTjheljgkEI; <https://svoboda-news.com/svwp/виставка-з-батурина-в-чикаго/>; <https://novynarnia.com/2022/06/27/const-drobiazko>

5. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Історико-археологічні дослідження Батурина 2020-2021 рр.* (Торонто, 2021), с. 7.

6. Див. посилання 2, 5, 7, 11, 26, 147.

7. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи* (Торонто, 2019), с. 14-16.

8. Сергій Павленко, *Батуринська фортеця* (Київ, 2019), с. 134-136.

9. Лариса Виногородська, «Чернігівські кахлі XVII-XVIII ст.», *Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова* (Чернігів, 1992), с. 75; Юрій Ситий, «Місце Чернігівщини у процесі поширення кахлів у Східній Європі», *Сіверянський літопис*, № 1, Чернігів, 2007, с. 28-31.

10. *Історія українського мистецтва*, т. 3: *Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття*, ред. Микола Бажан та ін. (Київ, 1968), с. 332; Агнія Колупаєва, *Українські кахлі XIV – початку XX ст.: Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть* (Львів, 2006), с. 150, 156-157; Анатолій Адрюг, *Декоративне мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.* (Чернігів, 2022), с. 100-104. Див. також посилання 9.

11. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* (Торонто, 2020), с. 19.

12. Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 157, 165, 169-170. Див. також посилання 5, 7, 11, 13-16, 28, 40.

13. Лариса Виногородська, Юрій Ситий, «Батуринська кахля», *Пам'ятки України: історія та культура*, № 3, Київ, 2008, с. 29, 33, 37, 38.

14. Людмила Мироненко, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників як додаткове джерело до вивчення вбрання та озброєння гетьманського війська», *Матеріум*, вип. 53: *Археологічні студії*, Київ, 2013, с. 59-62.

15. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», *Сіверянський літопис*, № 4-5, Чернігів, 2010, с. 13, 15; Людмила Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», кандидатська дисертація (Київ, 2013), с. 109.

16. Лариса Виногородська, Юрій Ситий, «Колекція кахлів з розкопок на території батуринської фортеці 2001-2002 рр.», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 272, рис. 3: 4, табл. VII, 10, 11, табл. XXXII, 5.2.

17. <https://en.wikipedia.org/wiki/Epaulette>

18. <https://www.google.ca/search?source=univ&tbm=isch&q=Jacob+de+Gheyn+II,+The+Exercise+of+Cavalry>

19. Мироненко, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 59; її ж, «Керамічний комплекс Батурина», с. 126.

20. Виногородська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 35, рис. 3,7. Див. також посилання 16.

21. Дуже дякуємо О. Сокирку за цінні консультації, зауваження і поради щодо першого варіанту цього буклету та його ілюстрацій.

22. Volodymyr Mezentsev, “An Archaeological and Historical Survey of Baturyn, the Capital of Hetman Ivan Mazepa”, *Mazepa and His Time: History, Culture, Society*, ed. Giovanna Siedina (Alessandria, 2004), pp. 247-248; Сергій Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники* (Київ, 2004), с. 222-223.

23. Олена Опанович, *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* (Київ, 1969), с. 95.

24. Олексій Сокирко, «Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669-1765 рр.», *Український історичний журнал*, вип. 4, Київ, 2006, с. 66; його ж, «Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття», *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко* (Київ, 2012), с. 500-505, 510.

25. Олексій Сокирко, «Гетьманські “німці”: війська іноземного автораменту другої половини XVII – початку XVIII ст.», *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 11 (Київ, 2011), с. 255.

26. Маргарита Гарига, «Антропологічна характеристика населення гетьманської столиці Батурин», *Juvenia Studia*, вип. 2, Чернігів, 2012, с. 51-53; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, *Розкопки у Батурині 2012 р. Культура ко-*

- зацької еліти Мазепиного двору (Торонто, 2013), с. 22; Yuriy Dolzhenko, “Craniological Characteristics of Baturyn’s Population in 17-18 Centuries”, *Ніжинська старовина*, вип. 18 (21), Ніжин, 2014, с. 48-52.
27. Див. посилання 43, 82-85.
28. Ірина Штанкіна, «Батури́нські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст.», *Батури́нська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батури́нської трагедії* (Київ, 2008), с. 257, табл. VII, 10, 11, табл. XXXII, 5.2.
29. <https://my18thcenturysource.tumblr.com/post/185655696310/hairstyles-of-the-18th-century-as-requested>
30. Олександр Алмазов, «Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670-1680-і рр.», *Сіверянський літопис*, № 4, Чернігів, 2014, с. 17-22; Павленко, *Батури́нська фортеця*, с. 112-117.
31. <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/pisarev.htm>
32. Див., наприклад, <https://forma-odezhda.com/encyclopedia/uniforma-kavalerii-petra-i>; <https://library.vladimir.ru/news/reforma-russkoj-armii-xviii-v-i-voinskij-ustav-petra-i.html>. Див. також посилання 17.
33. Юрій Ситий, «Обстеження будинку Кочубея в Батурині», *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця»* (Ніжин, 2006), с. 171.
34. Див. посилання 29.
35. Див. посилання 19, 36.
36. Штанкіна, «Батури́нські кахлі», с. 256-257, табл. XXXII, 5.1.
37. Виногородська, Ситий, «Батури́нська кахля», с. 37, фото 14.
38. Див. посилання 33.
39. Див. посилання 21.
40. Володимир Мезенцев, «Декоративні рельєфи кахлів з будинку Кочубея в Батурині: місцеві та західні сюжети», *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини* (Глухів, 2005), с. 204-217, рис. 2.
41. <https://www.michaeldlong.com/product/spanish-cup-hilt-rapier>; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/27362>; <https://ru.wikipedia.org/wiki/Шпага>
42. Денис Тоїчкін, *Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.* (Київ, 2013), с. 98-380, рис. 1, 2, 9, 16, 24. <http://resource.history.org.ua/item/0008804>; <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/kozatski-shabli-xvii-stolitnya>
43. Ігор Свешніков, *Битва під Берестечком* (Рівне, 2008), с. 208-209; Катерина Липа, Олекса Руденко, *Військо Богдана Хмельницького. Українська мілітарна історія* (Київ, 2010), с. 10, 17, 28, 30, 33, 59; Сергій Шаменков, «Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVII ст.», *Стрій. Дослідження з історії одягу*, № 2, ч. 2, 2020, с. 20-25, мал. 7-14. https://chtyvo.org.ua/authors/Shamenkov_Serhii/Odiah_viiskove_sporiadzhennia_ta_zovnishnii_vyhliad_kozatskoi_starshyny_seredyny_druhoi_polovyny_XV; <https://dvka.com.ua/жупан-основний-елемент-стройового-о>
44. http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/European-Culture-17th-Century/Seventeenth-Century-Footwear.html; <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/charles-ii-art-power/the-queens-gallery-buckingham-palace/high-heels-fit-for-a-king>; <https://my18thcenturysource.tumblr.com/post/619771046075203584/why-men-wore-high-heel-shoes-in-the-17th-and-18th>
45. Свешніков, *Битва під Берестечком*, с. 202-204, рис. 31; Липа, Руденко, *Військо Богдана Хмельницького*, с. 23; Шаменков, «Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини», с. 33, 34, мал. 7-9, 13, 14.
46. Дмитро Куштан, «Сюжетні кахлі козацької доби з Черкас», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*, вип. 15 (Київ, 2006), с. 68-69, 71, рис. 1: 1, 2; його ж, «Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины)», *Ніжинська старовина*, вип. 10/13 (Київ, 2010), с. 46, 172, рис. 3: 6.
47. Олексій Сокирко, «Жолдацькі формування в Гетьманщині», с. 64-75.
48. Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 2: *Полк Нежинский* (Киев, 1893), с. 222-223.
49. Там само, с. 222; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Жолдаки>
50. Щиро дякуємо Н. Саенко за важливі консультації у 2022 р.
51. Володимир Коваленко, Юрій Ситий, Володимир Мезенцев та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р.», т. 1, Науковий архів Інституту археології НАНУ в Києві за 2006 р., с. 27, рис. 112, II: 8.
52. Виногородська, Ситий, «Колекція кахлів з розкопок на території батури́нської фортеці», с. 274.

53. <https://en.wikipedia.org/wiki/Breeches>; http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/European-Culture-17th-Century/Breeches.html. Див. також посилання 44.
54. Теодор Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709* (Мюнхен, 1988), с. 105; Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, вид. 2, ред. Любомир Винар (Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001), с. 172.
55. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, упоряд. Сергій Павленко (Київ, 2007), с. 380, 382, 383, 385.
56. Юрій Ситий, «Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення», *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць*, ред. Валерій Смолій та ін. (Київ, 2008), с. 262, рис. 4.
57. Мироненко, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 61.
58. Там само.
59. Див. посилання 56.
60. Див. посилання 21.
61. Виногородська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 35, рис. 3, 11, фото 8.
62. Див. Ольга Ковалевська, *Таємниці козацьких портретів* (Київ, 2019), с. 26-28, 52-53, 79, 118-120, 192-193, 208-209, кольорові ілюстрації між стор. 224-225.
63. Див. посилання 57.
64. Мироненко, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 59, 61-62; її ж, «Керамічний комплекс Батурина», с. 128.
65. Див. посилання 32, 93.
66. Сокирко, «Гетьманські “німці”», с. 257. Див. також посилання 21.
67. Jan Daniël van Dam et al., *Dutch Tiles in the Philadelphia Museum of Art* (Philadelphia, 1984), pp. 174-175; Jan Pluis, *De Nederlandse Tegel. The Dutch Tile. Decors en benamingen. Designs and Names, 1570-1930* (Leiden, 1998), p. 535.
68. Щиро дякуємо Л. Виногородській за фахові консультації та оцінку першого варіанту нашого буклету і рекомендацію його до друку.
69. Див. посилання 18.
70. Van Dam, *Dutch Tiles in the Philadelphia Museum of Art*, pp. 122-123; Hans van Lemmen, *Delftware Tiles* (London, 1997), p. 72.
71. Див. посилання 56.
72. Виногородська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 35, рис. 3, 8. Див. також посилання 21, 57.
73. Олексій Сокирко, «Участь найманого війська в “мазепинському” виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.)», *Україна в Центральній-Східній Європі*, вип. 2 (Київ, 2002), с. 281-289. Див. також посилання 23, 24.
74. Лариса Виногородська, «Орнаментальні мотиви на українських рельєфних изразцах XVI-XVII веков», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*, вип. 16 (Київ, 2007), с. 443; Виногородська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 34-35.
75. Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 150, 153, 159, 161.
76. Див. посилання 57.
77. Шаменков, «Одяг, військово спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини», с. 35; його ж, «Шаровари в костюмі українського козацтва XVI-XVIII ст.», *Археологія та фортифікація України* (Кам'янець-Подільський, 2021), с. 330-338. https://chtyvo.org.ua/authors/Shamenkov_Serhii/Sharovary_v_kostiumi_ukrainskoho_kozatstva_XVIXVIII_st.
78. Див. посилання 72.
79. Шаменков, «Одяг, військово спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини», с. 20, 33, мал. 13.
80. https://uk.wikipedia.org/wiki/Лицар_із_самопалом
81. Див. посилання 31.
82. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Жупан>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Кармазин>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Кунтуш>. Див. також посилання 43.
83. Див., наприклад, *Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття*. Каталог історико-мистецької виставки 2003 р., м. Львів, Львівська галерея мистецтв, укладач Володимир Недяк (Київ, 2003), с. 13, 14, 39, 50; Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз, *Іван Мазепа в сарматсько-рококоланському вимірі високого бароко* (Київ, 2006), с. 101, 139, 155, 163, 275, 332, 381, 417, 503; Ольга Ковалевська та ін., *Гетьман: Шляхи* (Київ, 2009), с. 73, іл. 35, 41, 42, 44, 47, 56, 57, 60, 69, 103, 106, 168, 172, 177, 215; Шаменков, «Одяг, військово спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини», мал. 1в,г; 2д; 3а,д,е; 4в,є; 5а,в; 6б; 8б; 9в; 11; 13.
84. Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа*, с. 78. Див. також посилання 80.
85. Дмитро Степовик, *Українська гравюра бароко* (Київ, 2012), с. 17, 19, 22, 36-37.

86. Куштан, «Сюжетные изразцы периода позднего барокко», с. 47, 172, рис. 3: 3; *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk (Kyiv, 2010)*, p. 49, fig. 29.
87. Мироненко, «Батури́нські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 61.
88. Там само.
89. Свешніков, *Битва під Берестечком*, с. 275-276, 323. <https://dvka.com.ua/озброєння-реєстрового-свавільного-т>
90. Дмитро Яворницький, *Історія запорозьких козаків*, т. 1 (Київ, 1990), с. 217-219. Див. також посилання 91, 92.
91. Олексій Сокирко, *Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.* (Київ, 2006), с. 214, 230, 233. Див. також посилання 21.
92. Опанович, *Збройні сили України першої половини XVIII ст.*, с. 73, 76.
93. Див., наприклад, <https://library.vladimir.ru/news/reforma-russkoj-armii-xviii-v-i-voinskij-ustav-petra-i.html>; <https://cyberleninka.ru/article/n/vooruzhenie-armii-petra-i/viewer>.
94. Див. посилання 92.
95. Див. посилання 75.
96. Дмитро Куштан, «Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*, вип. 16 (Київ, 2007), с. 57-58.
97. *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History*, p. 49, figs. 28, 29.
98. Свешніков, *Битва під Берестечком*, с. 312-313.
99. Katarzyna Moskal, *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (Stove Tiles in the Collection of the Historical Museum of the City of Kraków)*, Kraków, 2012, s. 78, 80, 94, 99.
100. Куштан, «Сюжетные изразцы периода позднего барокко», с. 42, 44, 48.
101. Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 169.
102. Коваленко, Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в смт. Батури́н Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р.», Альбом, т. 1, рис. 59: 23, 200, 202.
103. Виногородська, Ситий, «Батури́нська кахля», с. 35, рис. 3, 10; Мироненко, «Батури́нські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 59, рис. 2, 1.
104. Там само; Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 127, рис. 77: 1.
105. Див. посилання 103.
106. Мироненко, «Батури́нські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 59, 61.
107. Юрій Ситий, Володимир Коваленко, Володимир Мезенцев та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в смт. Батури́н Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2007 р.», т. 1, Науковий архів Інституту археології НАНУ в Києві за 2007 р., с. 12, рис. 73: 9.
108. Юрій Бохан, *Узбраєння войска Великого княжества Литовского другой паловы XIV – канца XVI ст.* (Мінск, 2002), с. 222-226.
109. Див. посилання 106.
110. Див. посилання 99.
111. Див. посилання 18.
112. Див., наприклад, Pluis, *De Nederlandse Tegel*, p. 159, pl. 105 та посилання 18.
113. http://www.delfter-fliese.de/english_eckmotive.htm. Див. також посилання 67.
114. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Булава>
115. Див. посилання 21.
116. Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 168; Куштан, «Сюжетные изразцы периода позднего барокко», с. 47, 172, рис. 3: 5.
117. Виногородская, «Орнаментальные мотивы», с. 443.
118. Куштан, «Сюжетные изразцы периода позднего барокко», с. 47, 172, рис. 3: 5.
119. Мироненко, «Батури́нські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 61, рис. 1: 4; її ж, «Керамічний комплекс Батурина», рис. 76: 4.
120. Див. посилання 21, 45.
121. Див. посилання 77.
122. Див. посилання 23.
123. Сокирко, «Гетьманські “німці”», с. 259-260; його ж, «Гетьманські преторіанці», с. 503-505.
124. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, Володимир Мезенцев та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в

- м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2013 р.», Науковий архів Інституту археології НАНУ в Києві за 2013 р., с. 46, Альбом, рис. 226: 12.
125. Шаменков, «Шаровари в костюмі українського козацтва XVI-XVIII ст.», с. 338.
126. *Україна – козацька держава*, укладач Володимир Недяк, 2 вид. (Київ, 2007), с. 737.
127. Мироненко, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 59-61, рис. 1: 3, 5-10, рис. 2: 2; її ж, «Керамічний комплекс Батурина», с. 127, рис. 76: 3, 5-10, рис. 77: 2.
128. Ситий, «Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині», с. 257-262, рис. 1-4.
129. Ситий, Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», с. 15.
130. Тетяна Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»* (Київ, 2013), с. 183-184; Сергій Павленко, *Іван Мазепа: догетьманський період* (Київ, 2020), с. 72-84.
131. Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах*, с. 104-105.
132. Там само, с. 105.
133. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, с. 67; Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа*, с. 183-184.
134. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепино двору*, с. 18-20; Martin Dimnik, Volodymyr Mezentsev, “Excavations in Baturyn in 2012”, *Canadio-Byzantina*, no. 24, January 2013, p. 10, fig. 6. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/article/view/875/755>
135. Див., наприклад, *Батуринський архів та інші документи з історії українського гетьманства 1690-1709 рр.*, упоряд. Тетяна Таїрова-Яковлева (Київ, 2021), с. 292-294.
136. *Історія української культури*, т. 3: *Українська культура другої половини XVII-XVIII століть*, ред. Валерій Смолій та ін. (Київ, 2003), с. 940; Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 156, 159, 161, 164, 169, 175.
137. Ситий, «Обстеження будинку Кочубея в Батурині», с. 173.
138. Виногородська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 35, 37; Штанкіна, «Батуринські кахлі», с. 256-257; Мироненко, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників», с. 59, 62.
139. Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 158.
140. Див., наприклад, C. H. De Jonge, *Nederlandse tegels* (Amsterdam, 1970), pls. 3, 32, 42-47, 82, 86, 87, 125; J. E. Sprui, *Rechtsgeleerde muurbloempjes uit de 17e eeuw* (Amsterdam, 1989), pp. 28, 34, 38, 40, 42, 44, 54, 56, 62, 64; Pluis, *De Nederlandse Tegel*, pp. 60, 62, 107-109, 116, 132, 353-357, 517, 532, 543, 552, 570, 592, 593, 601, pls. 7, 20, 39, 54, 56, 64, 93, 99, 115, 123, 154, 159. Див. також посилання 67, 70.
141. Див. англomовне видання Jacob de Gheyn II, *The Exercise of Arms for Calivres, Muskettes, and Pikes* (The Hague, 1607). https://books.google.ca/books?id=Lxb0QUR_T7gC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Див. також посилання 18, 70.
142. Куштан, «Сюжетные изразцы периода позднего барокко», с. 46.
143. Павленко, *Іван Мазепа: догетьманський період*, с. 73-74.
144. Van Lemmen, *Delftware Tiles*, p. 12. Див. також посилання 145.
145. *Історія українського мистецтва*, т. 3, с. 323, 324, 328, 330-333; Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 157, 171-176, 194, 195.
146. Там само.
147. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи* (Торонто, 2017), с. 23, 27; Martin Dimnik, Volodymyr Mezentsev, “Excavations at Baturyn in 2016”, *Canadio-Byzantina*, no. 28, January 2017, pp. 14-15, fig. 4. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/article/view/1975/1808>

На задній обкладинці кахлі з зображеннями піших офіцерів і кавалеристів, знайдені археологами у Мазепиній столиці. Промальовки рельєфів, гіпотетичні комп'ютерно-графічні реконструкції кахлів та дизайн обкладинки С. Дмитрієнка 2022 р.

